

Jeney László (szerk.)

Teleki Pál, a geográfus

Teleki Pál halálának 75. évfordulója alkalmából

1941 ápr. 3

2016

BCE Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Központ
Teleki Pál Egyesület

Teleki Pál, a geográfus

Jeney László (szerk.)

Teleki Pál, a geográfus

Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Központ, BCE
Teleki Pál Egyesület
Budapest–Gödöllő, 2016

Szerkesztette: **Jeney László**

Lektorálta: **Tózsá István**

Borítóterv: **Jeney László**

Tördelés: **Jeney László**

© Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Központ, BCE, 2016

© Teleki Pál Egyesület, 2016

ISBN 978-963-503-629-5

Jelen tanulmánykötet a Teleki Pál Egyesület és a Med-Geo Kft. támogatásával készült el.

Nyomdai munkák: Duna-Mix Kft.

A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll. A kiadványt, illetve annak részeit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában és bármilyen eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – a kiadó és a szerzők előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

Szerzők:

BOTH MÁRIA: Matematikai, Természettudományi és Informatikai Tanszék, AVKF
főiskolai docens

CSORBA F. LÁSZLÓ: Kutatási, Elemzési és Értékelési Igazgatóság, OFI
tudományos munkatárs

FÁBRI MIHÁLY: Teleki Pál Egyesület
egyesületi elnök

HAJDÚ ZOLTÁN: Dunántúli Tudományos Osztály, MTA
tudományos tanácsadó

JENEY LÁSZLÓ: Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Központ, BCE
egyetemi adjunktus

PAPP-VÁRY ÁRPÁD: Magyar Földrajzi Társaság
egyetemi magántanár

SZŐNYI ÉVA: Történeti Kutatókönyvtár, BCE
kutatókönyvtár vezető

ZSIDI VILMOS: Egyetemi Levéltár, BCE
levéltár vezető

AVKF:	Apor Vilmos Katolikus Főiskola
BCE:	Budapesti Corvinus Egyetem
MTA:	Magyar Tudományos Akadémia
OFI:	Oktatáskutatás és Fejlesztő Intézet

A tanulmánykötet fejezetcikkeinek alapjául a Budapesti Corvinus Egyetem Egyetemei Könyvtára által 2016. május 30-án, a földrajztudós gróf Teleki Pál halálának 75. évfordulója alkalmából megrendezett tudománytörténeti konferencia válogatott előadásai szolgálnak.

Ezúton szeretném az **Egyetemi Könyvtárnak** kifejezni köszönetemet a tudománytörténeti konferencia színvonalas megszervezéséért és a fejezetcikkek összegyűjtéséért.

Dr. Jeney László, szerkesztő

Tartalomjegyzék

I. Teleki Pál oktató–szervező tevékenysége a budapesti Közgazdaságtudományi Karon, 1920–1941.....	9
I.1. A Közgazdaságtudományi Kar alapítása.....	9
I.1.1. Előzmények (1763–1920.).....	9
I.1.1. Közgazdaságtudományi Kar (1920–1948.)	10
I.2. A Gazdaságföldrajzi Tanszék a Közgazdaságtudományi Karon.....	13
I.3. Teleki Pál és a Közgazdaságtudományi Kar	15
I.4. Forrás- és irodalomjegyzék.....	27
I.5. Melléklet	29
 II. A geográfia történeti útja Teleki Pál szerint	39
II.1. A tudományos útkeresés évei.....	39
II.2. A földrajzi felfedezések és térképeik	41
II.3. A földrajzi gondolat története	47
II.3. Irodalomjegyzék	52
 III. A földrajztudós Teleki Pál biológiai műveltsége	55
III.1. Organizáció	55
III.2. Miliő	59
III.3. Kibontakozás.....	63
III.4. Fenntarthatóság	68
III.5. Irodalomjegyzék.....	70
 IV. Teleki Pál USA-képe	73
IV.1. Bevezetés	73
IV.2. A gazdasági földrajz kialakulása Magyarországon. (Megjegyzések).....	75
IV.3. Teleki USA-képének alakulása.....	77
IV.4. Összegzés	85
IV.5. Irodalomjegyzék.....	85

V. A „carte rouge”— vörös térkép jelentősége statisztikatörténeti szempontból..... 89

V.1. A legkorábbi tematikus térképek.....	89
V.2. Felkészülés a béketárgyalásokra.....	91
V.3. A carte rouge	92
V.4. A felületi színezésű térképek kritikája	95
V.5. A Térképbarátok Körének 1984. november 14-i ülése	96
V.6. Irodalomjegyzék	97

VI. Teleki Pál életének gödöllői kapcsolatai és életművének gondozója: a Teleki Pál Egyesület 99

VI.1. Bevezetés	99
VI.2. Pribékfalvi nosztalgia: életrajzi párhuzamok Gödöllővel.....	99
VI.3. A cserkészlet fővárosa, mint Teleki nemzetnevelő, ifjúságpolitikájának fontos színhelye.....	100
VI.4. A Teleki-kultusz Gödöllőn és a Teleki Pál Egyesület	118
VI.5. Összefoglalás	129
VI.6. Irodalomjegyzék	129

VII. A Teleki-tanszék szellemiségének hordozója: a Teleki-könyvtár 131

VII.1. A Pribékfalvi Könyvtár.....	131
VII.2. A Teleki-könyvtár possessor pecséttel ellátott könyvei	134
VII.3. Teleki Pál gazdaságföldrajzi elméleti munkái	137
VII.4. A Teleki-tanítványok hálája	139
VII.5. Kollégák Magyarországon.....	145
VII.6. Kollégák nemzetközi földrajzi társaságokból.....	150
VII.7. Irodalomjegyzék	153

I. Teleki Pál oktató–szervező tevékenysége a budapesti Közgazdaságtudományi Karon, 1920–1941.

ZSIDI VILMOS¹

I.1. A Közgazdaságtudományi Kar alapítása

I.1.1. Előzmények (1763–1920.)

A Budapesti Corvinus Egyetem legrégebbi hazai elődintézménye az 1763-ban alapított szenci Collegium scientiarum politico-cameralium, vagy rövidebb, ismertebb nevén *Collegium Oeconomicum*. Az intézmény alapítólevelét Mária Terézia királynő írta alá, területet és az épületeket Esterházy Miklós kancellár biztosította szenci magánbirtokán. S ő látta el a működéshez szükséges 20 ezer Ft-os alapítvánnyal is. A tanítást a piarista szerzetesekre bízta.

A közvetlen jogelődök egyik vonulatába tartozik az 1846-ban megnyílt *József Ipartanoda*, amelynek felsőbb évfolyamán gazdasági és kereskedelmi osztály működött, ugyanúgy korai előzménye a hazai közgazdasági oktatásnak, mint a mérnökképzésnek. (Akárcsak a szenci intézet.) A József Ipartanodát 1850-ben egyesítették a pesti egyetem Mérnökképző Intézetével. Az így létrehozott új intézmény, ahol közgazdasági osztály is alakult, 1857-ben *politechnikum* rangot kapott. Szintén a Műegyetem szervezetén belül állították fel 1914-ben a továbbképző jellegű *Közgazdasági Osztályt*, amely a Közgazdaságtudományi Kar szervezése után is, továbbképző intézetként működött egészen 1948-ig.

A közgazdaságtudományi egyetem elődeinek másik vonulatába tartozik 1891-től az első közgazdasági jellegű szakképzést biztosító intézmény, a *Keleti Kereskedelmi Tanfolyam*,

---

¹ Levéltár vezető, Egyetemi Levéltár, Budapesti Corvinus Egyetem, vilmos.zsidi@uni-corvinus.hu

amelyet 1899-ben *Keleti Kereskedelmi Akadémia* néven főiskolai rangra emeltek.

1898-ban hozták létre az Kereskedelmi Akadémiához és a budapesti tudományegyetemhez kapcsolódó *Kereskedelmi Iskolai Szaktanárképző Intézetet* a középiskolai tanárok szakképzése céljából, amely kisebb-nagyobb változtatásokkal 1948-ig működött.

I.1.2. Közgazdaságtudományi Kar (1920–1948.)

Az önálló, a többi egyetemmel azonos jogállású közgazdaságtudományi egyetemért a századfordulón bontakozott ki szakmai és társadalmi mozgalom. 1911-ben az országgyűlés elé is került ilyen tartalmú javaslat, de akkor azt nem fogadták el. A nagy háború és a forradalmak után 1920-ban a 272. számú kormányrendelet, majd a XXXI. törvénycikk hívta életre a Kir. Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kart, mint önálló intézményt. A Nemzetgyűlés szeptember 23-i ülésén tárgyalta meg a közoktatási és pénzügyi bizottságok szövegezésében előterjesztett törvényjavaslatot a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar felállításáról és október 5-én a kormányzó és a miniszterelnök aláírásával életbe lépett az 1920. évi XXXI. törvénycikk. Ennek első paragrafusa kimondta, hogy *„a felsőfokú közgazdasági képzés céljából Budapesten a magyar tudományegyetemek fakultásaival mindenben egyenrangú és egyenjogú királyi magyar tudományegyetemi közgazdaságtudományi kar állítatik fel. A kart tanszabadság illeti meg és a nyilvános rendes rendkívüli tanárainak kinevezésére közvetlenül teszi meg a javaslatát. A törvény végrehajtásáért öt miniszter – a vallás- és közoktatásügyi, a földművelésügyi, a kereskedelemügyi, a pénzügyi, valamint a külügyi – felelős.”*

A Közgazdaságtudományi Kar évnyitó ünnepségére október 31-én került sor – saját épület hiányában – a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében. Horthy Miklós rövid beszéde után gr. Teleki Pál miniszterelnök és Bernát István dékán emelkedet szólásra, majd Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, Darányi Ferenc nyugalmazott földművelésügyi miniszter, Chorin Ferenc főrendiházi tag, Heinrich Ferenc nyugalmazott kereskedelemügyi miniszter és Sallay Árpád

fővárosi tanácsnok üdvözölték az új kart és emelték ki létrejöttének a jelentőségét.

A Közgazdaságtudományi Kar létesítésének és ünnepélyes megnyitásának gazdag sajtóvisszhangja volt.

A fakultás saját nevében viselte a tudományegyetemi birtokos jelzöt, de attól mégis független, önálló szervezettel rendelkezett. Teljes jogú vezetője a dékán volt. Az oktatás négy szakcsoportban, *egyetemes közgazdasági, mezőgazdasági, kereskedelmi*, valamint *konzuli és külképviseleti* szakon indult meg. Rövid időn belül azonban az utóbbi szak megszűnt, s az előbb felsoroltak helyett közigazgatási, mezőgazdasági és kereskedelmi szakosztályok jöttek létre, az utóbbihoz kapcsolódott a gazdasági tanárképző. A kormány már az 1920-as évek végén felvetette a Kar és a műegyetemi közgazdászképzés egyesítésének gondolatát, s a terv hosszas és éles viták után, 1934-ben meg is valósult.

Az 1934. évi X. törvénycikk több felsőoktatási intézmény összevonásával létrehozta a *József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet*, – az első hazai integrált felsőoktatási intézményt – ennek egyik fakultása lett a *Közgazdaságtudományi Kar*, Közgazdasági és Kereskedelmi, illetve Közigazgatási Osztállyal. A korábbi Közgazdasági Kar struktúrája tehát jelentősen megváltozott. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem a korszak végéig 1945–1948-ig ellátta hivatását, a MKE az utolsók közt vált ki a Műegyetem szervezetéből 1948-ban. A budapesti kar után Kolozsvárott alakult meg a második közgazdasági kar 1940-ben. A kormányzat közgazdasági oktatás melletti elkötelezettségét bizonyította a Kassai Kereskedelmi Főiskola (1938), valamint az Újvidéki Keleti Kereskedelmi Akadémia (1942) alapítása, mégpedig úgy, hogy a visszatért területeken ezek az intézmények reprezentálták a felsőoktatást.

A Közgazdaságtudományi Kar hallgatói 1920-tól okleveles közgazda képesítést szereztek. Két év elvégzése és az első szigorlat letétele után úgynevezett „Kereskedelemtudományi bizonyítvány”-t lehetett szerezni, amely a gyakorlati kereskedelmi pályákon történő elhelyezkedéshez elegendő volt. Lehetőség nyílt a közgazdaságtudományi doktori cím megszerzésére is. Az első közgazdaságtudományi *oklevelet* 1923-ban adták ki –

Rózsa Antal mezőgazdának. Az első végzett kereskedelmi szakos hallgató Schreiber Edwin, 1925-ben a 6. oklevelet kapta. Az első *doktoravatásra* 1925-ben került sor: Vladár Sándor, mezőgazda hallgatót 1925. januárjában, az első kereskedelmi szakon végzett és doktorált hallgatót Bleier Alfrédet 1926. februárjában avatták. Az első *sub auspiciis Gubernatoria* doktor Huszár Géza tanárképzős hallgató – a későbbi neves matematikus, a Kar/Egyetem tanszékvezetője – 1927. április 29-én. Az első *honoris causa* doktorok 1925. június 13-án, a Kar alapítása körül érdemet szerzett személyek lettek: gr. Zichy János, dr. Tóth Lajos, Balogh Elemér, lovag Kerpely Kálmán. Nagybányai vitéz Horthy Miklós 1930. március 1-én kormányzóvá választásának 10. évfordulóján nyerte el ezt a kitüntetést, éppen Teleki Pál dékánsága idején.

A Kar elhelyezése nem ment nehézségek nélkül: az első három tanévben különböző ideiglenes helyeken folyt a tanítás, a Szerb utca 23. alatti viharos múlttal rendelkező épületet (1. ábra) csak 1923-ban vehette birtokba a Kar. Egészen 1951-ig, egy egész korszakot fémjelzett a Kar székhelyeként szolgáló épület, amely csak az 1980-as években nyerte el/vissza mai régi-új, immár vonzó megjelenését.

1. ábra: A Közgazdaságtudományi Kar épülete (Szerb utca 23.)

I.2. A Gazdaságföldrajzi Tanszék a Közgazdaságtudományi Karon

A *Gazdaságföldrajzi Tanszék* tanárát és egyben vezetőjét, akárcsak a többi közgazdaságtudományi kari katedra esetében, 1919. december 30-án nevezték ki. Gr. Teleki Pál „a gazdasági földrajz nyilvános rendes tanára” lett (2. ábra). A tanszéki rendszert az 1920. január 12-én kelt 272/1920. M. E. rendelet határozta meg, ennek alapján került sor a Gazdasági Földrajz Tanszék felállítására. (Ezeket az intézkedéseket az 1920. évi XXXI. törvénycikk a budapesti Kir. Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar felállításáról és ideiglenes szervezetéről – 1920. október 5. – 7. § 1. bekezdése „jóváhagyta”.) Gr. Teleki Pál 1941. április 3-án bekövetkezett haláláig viselte tanszékvezetői tisztséget. Telekit 1938. május 12-én nevezték ki vallás- és közoktatásügyi miniszterré. Ezért másnap lemondott a tanévben betöltött rektori tisztről. Tanszékét azonban fenntartották számára.²

2. ábra: A Gazdaságföldrajzi Tanszék a Szerb utcában

Teleki halála után a gazdaságföldrajzi órákat a Politikai Földrajz Tanszék oktatói (Fodor Ferenc, Kéz Andor stb.), mindenekelőtt Rónai

---

2 M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvei, BME Lt. 4/a. 4. kötet, Szabó Gusztáv prorektor 1938. október 9-én tartott rektori beszámoló beszéde az 1937/38. tanévről. In: A budapesti M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem 1938/39. tanévének megnyitásakor, valamint az 1937/38. tanév ünnepélyein tartott beszédek és az 1937/38. tanévi évkönyv. Bp., 1939. pp. 8–9.

András nyilvános rendes tanár, tanszékvezető látták el. A *Politikai Földrajz Tanszék* még Teleki halála előtt 1940. november 23-án alakult meg vezetőjévé Rónai Andrást nevezték ki 1940. december 30-án. Politikai földrajzi órákat egyébként már Teleki is meghirdetett az 1920-as évektől gazdaságföldrajzi stúdiumok mellett.³

---

3 36.198/IV. 1940. sz. VKM rendelet.

A tanszék Teleki Pál utáni korszakának történetéhez tartozik, hogy a 90.902/1942. IV. VKM rendelettel a Gazdasági Földrajzi Tanszék helyett a Kereskedelmi Technikai Tanszéket vették fel a költségvetésbe. Ugyanekkor Rónai András Általános Földrajzi Tanszék felállítását javasolta második földrajzi tanszékként. Az 1942. december 17-i kari ülés fenntartja a Gazdasági Földrajz Tanszékre vonatkozó jogokat, tehát „de jure” létezőnek tekinti a tanszéket, a „de facto” tanszéki működés hiánya ellenére. (BCEL. 6/a 13. kötet 20. p.)

Az 1945. november 30-án kelt 53.036/1945. V. üo. sz. rendelettel engedélyezték a Magyar Gazdaságtörténeti és Történeti Segédtudományok Tanszéket Gazdaságföldrajzi Tanszékké szervezzék át. Azaz, hogy újjáalakítsák a nem működő Gazdaságföldrajzi Tanszéket. Ezt a rendelkezést, ugyancsak a Közgazdaságtudományi Kar kérésére megváltoztatták (VKM 23108/1946. VI. sz., 1946. március 12.), mégpedig úgy, hogy nem a fent említett történeti katedra, hanem a Magyar Közzolgálati Tanszék szűnt meg. (BCEL 6/b 23. II/838. és II/343.)

Rónai Andrást 1946 őszén Nagy Ferenc miniszterelnök felkérte a párizsi békedelegációban való részvételre, ezért az órák ideiglenes megtartásával Teleki Gézátt bízta meg, aki a kolozsvári egyetem Közgazdaságtudományi Karáról menekült Budapestre a háború alatt.

Az 1947 február 27-i kari ülés a következő határozatot hozta és terjesztette fel a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez: „A Kar mindkét földrajzi tanszékének előadásait eddig ellátó ‚Politikai és Leíró Földrajzi Tanszék’ elnevezését ‚Gazdasági és Politikai Földrajzi Tanszékre’ kívánja megváltoztatni. A ‚Gazdasági Földrajz Tanszéket’ pedig ‚Általános Földrajzi Tanszék’-ké kívánja átszervezni.” Utóbbi tanszék vezetőjének pedig Teleki Gézátt javasolták. (BCEL. 6/b 26. II/273.)

A háborút követő mozgalmas korszak jellemzője nemcsak a koncepciók gyors változása, hanem egymásmellettsége is. Míg a Kar és annak oktatói új utakat kerestek az oktatásban, addig a kommunista párt saját megoldásokat dolgozott ki. Ilyen volt a Közgazdaságtudományi Egyetem felállításának terve is, amelyet az MKP reformbizottságának a KV számára készített javaslatai között találunk. Ebben felsorolják az egyetemi tanszékeket is új vezetőikkel együtt. A dokumentumban Markos Györgyöt jelölték meg, mint a Gazdaságföldrajz Tanszék vezetőjét.

I.3. Teleki Pál és a Közgazdaságtudományi Kar

Teleki Pál professzorról nehéz, de azért nem lehetetlen újat mondani. Az itt előadottak legfontosabb forrása a Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárának iratanyaga, ezek között találhatók a Közgazdaságtudományi Kar dokumentumai. Teleki tanári működésével foglalkozik Fodor Ferenc Teleki Pálról írt „bujdosó könyve”, amely másfél évtizede látott napvilágot, zárótanulmányát Tilkovszky Lóránt írta; a felhasznált munkák sorába tartozik Ablonczy Balázs immár évtizedes Teleki – monográfiája. A szerző bőszégesen merített a BCE Levéltárának vonatkozó anyagából.⁴

Teleki Pál szinte autodidakta módon lett földrajztudós: jog- és államtudományi, szociológiai, illetve mezőgazdasági tanulmányokat végzett. Bár – mondhatni önhibáján kívül történt, hogy – habilitáció nélkül lett nyilvános rendes tanár, de ne feledjük: már akadémikusként, jelentős, nemzetközi szinten is számon tartott munkássággal a háta mögött.

Az eddig előadottakból is kitűnik, hogy Teleki Pál neve úgyszólván egybefonódott a Közgazdaságtudományi Kartörténetével. Az első kinevezett tanárok között volt, háromszor viselte a dékáni tisztséget (az 1922/1923.; az 1929/1930. és az 1931/1932. tanévben), az 1937/1938. tanévre pedig rektorra választották a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen.

Teleki tanári működése a Közgazdaságtudományi Karon nem volt folyamatos: az 1920-as évek elején miniszterelnöksége, majd betegsége, az 1920-as években népszövetségi tevékenysége, 1933-ban a gödöllői cserkészdzsembori, 1938-tól vallás- és közoktatásügyi minisztersége, majd 1939-től második miniszterelnöksége szabdalta működését. Nem csak munkájával, tudásával, hanem anyagilag is támogatta az új felsőoktatási intézmény kiépülését. A Gazdaságföldrajzi Tanszék könyvtárát saját gyűjteményéből alapozta meg. Ugyanakkor, az egykori Keleti Kereskedelmi Akadémia gazdag „Keleti Gyűjtemény”-ét 1926-ban a Kárról a Néprajzi Múzeumba szállította letétként. Az 1920-as évek végére fokozatosan teljesedett ki a Kar. A Tanszék mellett Gazdaságföldrajzi Intézet is létrejött, amelynek 1928-ban hagyták jóvá

---

4 Lásd irodalomjegyzékben szereplő köteteket.

a szervezeti szabályzatát. Az Intézet a Tanszék tanárainak vezetése alatt működött, igazgatója Teleki Pál volt. Az intézet „kettős célja az oktató és tudományos” munka volt. Valójában egy további szemináriumi rendszer, az elmélyültebb, első sorban tanár szakos hallgatók számára, de bármely diák számára nyitva állt. Az alábbi szemináriumi tagozatokat szervezték: 1., Földrajzi gyakorlatok kezdőknek, 2., Földrajzi előszemináriumi gyakorlatok, 3., Gazdaságföldrajzi és politikai földrajzi szemináriumi gyakorlatok. Ami a tanszéki helyiségeket illeti, a kevés ismert kép alapján nem tűnik ki sem tágasságával, sem kényelmével. Sajnos Teleki egyetemi előadásairól sem kép-, sem hanganyag nem maradt fenn. Szerepe lehet ebben sajátos előadói stílusának, az analitikus módszernek, amely egyáltalán nem a korban megszokott és elvárt szónoki pózolászt jelentette. A visszaemlékezésekből ismert, hogy előadásaihoz térképek sokaságát használta. Mondanivalóját számos alkalommal diavetítéssel demonstrálta. Előadásain figyelembe kellett vennie, hogy nem földrajz szakos, vagy nem éppen geográfiai érdeklődésű hallgatóknak ad elő, hanem nagyon is különböző pályákra készülőknek: kereskedelmi, közgazdasági, közigazgatási, agrár, tanár, külügyi szakos hallgatóknak, akik különböző mértékben tudják későbbi munkájuk során hasznosítani a földrajzi tanulmányaik egyes aspektusait.

A földrajzi stúdiumokat a tanulmányi és vizsgaszabályzatok, valamint a féléves bontásban rendelkezésre álló tanrendek, illetve programok alapján tudjuk rekonstruálni. A földrajzi előadások és gyakorlatok az általánosan kötelező, alapozó tárgyak közé tartoztak. Az I–II. évfolyamon hirdették meg heti 2 órában. A II. évfolyamot lezáró I. szigorlat tárgyai között szerepelt a gazdasági földrajz. Az 1920/1921. és az 1922/1923. tanévben a kereskedelmi szakosztály hallgatóinak nem kellett felvenniük földrajzi stúdiumokat, de később számukra is kötelező volt. A mezőgazda hallgatóknak még 1934 után is –amikor már külön kart alkottak az állatorvosokkal együtt – Teleki meghirdette a gazdaságföldrajzi órákat. A tanárképzősök közül a C-szakos – kémia–áruismeret – földrajz szakosoknak volt kötelező a földrajz órák felvétele. A mellékletben közölt összeállítás szerint Teleki Pál az 1921/1922–1937/1938. tanévek között 30 féléven át, 15 tanéven keresztül tartott földrajzi előadásokat és szemináriumokat. Az első tanévben, miniszterelnöksége idején Cholnoki Jenőt kérte fel az órák megtartására. Kultuszminiszterré történt kinevezéséig,

1938-ig minden félévben hirdetett órákat, bár egy ízben hosszabb idő keresztül, 1924/1925-ben Fodor Ferenc helyettesítette. Az 1933/1934. tanévtől már egyre többször közösen tartotta az órákat Fodor Ferencsel, Koch Ferencsel és Kádár Lászlóval. Ezen kívül még természetesen voltak olyan órák, amelyeket tanítványai, tanszéki munkatársai és felkért előadók hirdettek meg. Teleki előadásainak címe jellemzően: gazdasági földrajz, általános földrajz, politikai földrajz. Később a féléveken át folytatólagosan adta elő (I–II. rész), máskor Kelet-Európát és a szomszédos országokat állította középpontba (pl. 1931/1932. és 1932/1933.). A középiskolai földrajzoktatás hiányosságait ún. „repetitórium”-okkal próbálta ellensúlyozni (1922/1923.), később a szemináriumokat „alsó”, „középső”, „felső”, sőt „legfelsőbb” szintre bontotta, kutatószemináriumot is tartott. Az 1932/1933. tanévtől az oktatásba bevonta a II–IV. éveseket is, akiknek már nem volt kötelező a földrajzi stúdiumok felvétele. Ugyancsak ebben a tanévben hirdetett először „Globusgyakorlatok” címen szemináriumot. Az 1936/1937. tanévben egyetlen egyszer tartott „Városok földrajza” előadást. Teleki eleinte Pázmány Péter Tudományegyetem Trefort kerti pavilonjában, illetve az egykori Keleti Kereskedelmi Akadémia Eszterházy u. 3. szám alatti épületében tartotta. A Szerb utcai épületben az 1922/1923. tanévtől állandósultak az órák, ami megmaradt a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem időszakában is. Az órák számára sem kitüntetett nap, sem időpont nem volt Teleki számára: a legtöbbször keddi és csütörtöki napon, déli órákban tartotta stúdiumait, de szép számmal fordult elő péntek esti vagy szombati időpont is.

Meg kell még emlékeznünk azokról az órákról, amelyeket nem Teleki Pál tartott. A már említetteken kívül az 1930-as évektől Gerő László, Haltenberger Mihály, Kerekes Zoltán, Strömpl Károly és Szakáll Zsigmond tartottak földrajzi tárgyú órákat. Egyetlen egyszer hívott vendégelőadót, egykori kiváló tanítványát – Rüdeshelmi Diettrich Zsigmondot –, aki a Gamesville-i Egyetem (Florida, USA) oktatója volt. Egy szemeszteren belül alábbi két órát hirdetete meg tanárképzősök számára: Az Amerikai Egyesült Államok gazdasági és közlekedési földrajza, A melegövi termelés földrajza. Telekitől „független” földrajzi tárgyú előadást a konzuli és külképviseleti szak hallgatói számára vitéz Rátz Jenő tartott „Katonai földrajz” címmel. További érdekesség, hogy idegen nyelvű órát egyetlen egyszer

hirdetett meg Cholnoky Jenő a legelső tanévben (Gazdasági földrajz, német nyelven).⁵

A Teleki Pál tanári tevékenységének, módszertanának vizsgálatára viszonylag kevés forrás áll rendelkezésre. Abban az időben nem léteztek mai értelemben vett tankönyvek jegyzetek. A hallgatók készítettek, akár többen is – az előadások alapján jegyzeteket, amelyet egybe szerkesztve, sokszorosítva adtak tovább az alsóbb éveseknek, legtöbbször pénzért. Ezért különösen is értékes az a néhány forrásdokumentum, amely Teleki Pál gazdaságföldrajzi nézeteit foglalja össze. Az egyik a „memorandum” (3. ábra), a másik a „syllabus” címet viseli. Indokolt, hogy a rendkívül fontos, de kevésbé ismert dokumentumokból hosszabban idézzünk.

Teleki Pál professzor memorandum a földrajz oktatásról, Budapest, 1924. május 25.

„Tekintetes Kar! A Dékán Úr felszólítása alapján a földrajznak a Karon való oktatásáról véleményemet a következőkben van szerencsém megtenni.

1./ A tananyagot és az elérhető, tehát kitűzendő eredményt azon időhöz kell szabni, amely a földrajz-oktatásra rendelkezésre áll, (...) ez az első és második évben heti 2–2 óra.

2./ Az egyetemi oktatás célja az ifjúság gondolkodását fejleszteni, előtte perspektívákat nyitni és őt képessé tenni arra, hogy az életben a különböző szempontokat mérlegelhesse.

3./ A földrajznak feladata földrajzi gondolkodást, a világon lefolyó események földrajzi szempontból való megítélését tanítani.

4./ Gazdasági földrajzt csak földrajzi alapon lehet tanítani. Ahhoz, hogy a gazdasági földrajzt valaki megértse, szükséges, hogy az általános földrajzi fogalmakkal tökéletesen tisztában legyen. Ezért az első évben általános földrajzt kell tanítani. (...) A domborzat, klíma, erózió, táj fogalmait és számos más ilyen földrajzi alapfogalmat meg kell ismernie, tudnia kell. Különben nem lehet gazdasági földrajzt sem tanítani, hanem legfeljebb egy földrajzi beosztású termelési és áruismeretet. De akkor ezt nem szabad földrajznak nevezni.

5./ Az első évi általános földrajzt természetesen úgy kell tanítani, hogy az a Facultás különleges céljainak megfelelően, azaz úgy, hogy

---

5 Teleki Pál gazdaságföldrajzi óráit a mellékletben található táblázat tartalmazza. Külön köszönet Zsidi Bernátnak a táblázat összeállításában nyújtott segítségével!

*amint a szerves élet és azután az ember lassanként bekapcsolódik a tényezőkhöz és ezzel a tanítás menetébe, ennél a szerves életnél mindjárt a gazdasági növényzet, az embernél pedig az ember gazdasági tevékenysége különös figyelemben részesüljön. De azért a Közgazdasági Facultáson sem lehet a tanmenet más, mint hogy először megismertesse a két legfontosabb factort, a domborzatot és annak keletkezését, a klímát, a víznek e két tényező által szabályozott körútját, az ezen tényezők által előidézett lehordási, azaz erozió-folyamatokat, – és idáig a tárgyalás tisztán fizikai kell, hogy legyen. Mikor azután áttér a klíma és egyéb tényezők szabályozta növény-övekre és növényélet-közösségekre, az egyes tájak jellemzésénél már a természetes növénytakarónak jellemző növényei mellett különös súlyt kell, hogy helyezzen a mesterséges növénytakaró jellemző növényeire is már csak azért is, mert ezeket a közgazda hallgató egyéb vonatkozásból is jól ismeri. Hasonlóan az állati élet jellemzésénél, amely ezen különböző klíma- és növényterületeken folyik, ismét különös súlyt kell helyezni a házi állatokra és amikor aztán az ember élete kapcsolódik be, az ember gazdasági életét kell különösen hangsúlyozni és összehasonlítólágy tárgyalni. Így lassanként felépül a fizikai alapra egy általános gazdasági földrajz, azaz egy olyan általános földrajz, amely a gazdasági vonatkozásokat tartja szem előtt.*⁶

6./ A második évben, tehát III. és IV. félévben ilyen általános alapra már biztosabban lehet építeni és az általános vonatkozásban megismertetett tényeket élő példákön, tehát a földfelszín bizonyos területein gazdasági tájleírás formájában kell ismertetni. Az egy esztendő heti két órája természetesen nem elegendő arra, hogy minden évben az egész világ leíró gazdasági földrajzát adja elő a tanár. Ha megpróbálná, akkor középiskolai nívó alá kellene szállnia, mert hiszen még a kereskedelmi iskolákban is több részre osztva adják ezt elő, tehát részletesebben. De ez nem is felelne meg az egyetemi oktatás mivoltának sem. Ilyen nagy kiterjedésű tárgyaknál az szokásos mindenkor, hogy a tárgyat több évre terjedő curriculumra osztják, amelyből a hallgató egy részt hallgat, viszont az alapvizsgán az egészre vonatkozó jegyzetektől kell, hogy megfelelő ismeretet tanúsítson. Hogy ezt a curriculumot a tanár hogy osztja be, azt nézetem szerint egyetemen előírni nem lehet, anélkül, hogy abból az egyetemből középiskolát ne csináljunk. Mert az egyetemi

---

6 Kiemelés: Zsidi V.

tanárnak nemcsak az a feladata, hanem az is, hogy a tudományt előbbre vigye és alakítsa. Már most a geográfus egyetemi tanár a földrajzi tényeket a föld azon részein fogja legjobban tudni megmagyarázni, amelyeket vagy utópiából ismer, vagy amelyekkel különben leginkább foglalkozott. Tehát szabadságában kell, hogy álljon anyagát és előadásait eszerint beosztani.

Nem tartom lehetőnek még azt sem, hogy Magyarország gazdasági földrajza minden évben előadassék. (...)

(...) Arra azonban, hogy egy több évre felosztott curriculumot mintegy normatívaként felállítsak, nem vállalkozom, mert ilyenek felállítását helyesnek nem tartom. Elégnek tartom minderre a négy féléven át 2–2 órát, mint főkéllégiumot. Emellett jónak tartom, ha a professzor időnként, talán két hetenként egy-egy vetített képes előadást tart összefoglalásul. A harmadik gazdaságföldrajzi órát, amely eredetileg nem volt a tantervben és a szabályzatok szerint nem is kötelező, nem gondolnám a főkéllégiumhoz csatolni, hanem azt hiszem, értékesebb volna, ha a tanár egy-egy órára mellékfőkéllégiumot tartana, amely egyrészt haladottabbak részére szolgálna, másrészt kiegészítésül a főkéllégiumnak. (...) Kiváló tisztelettel: gr. Teleki Pál.

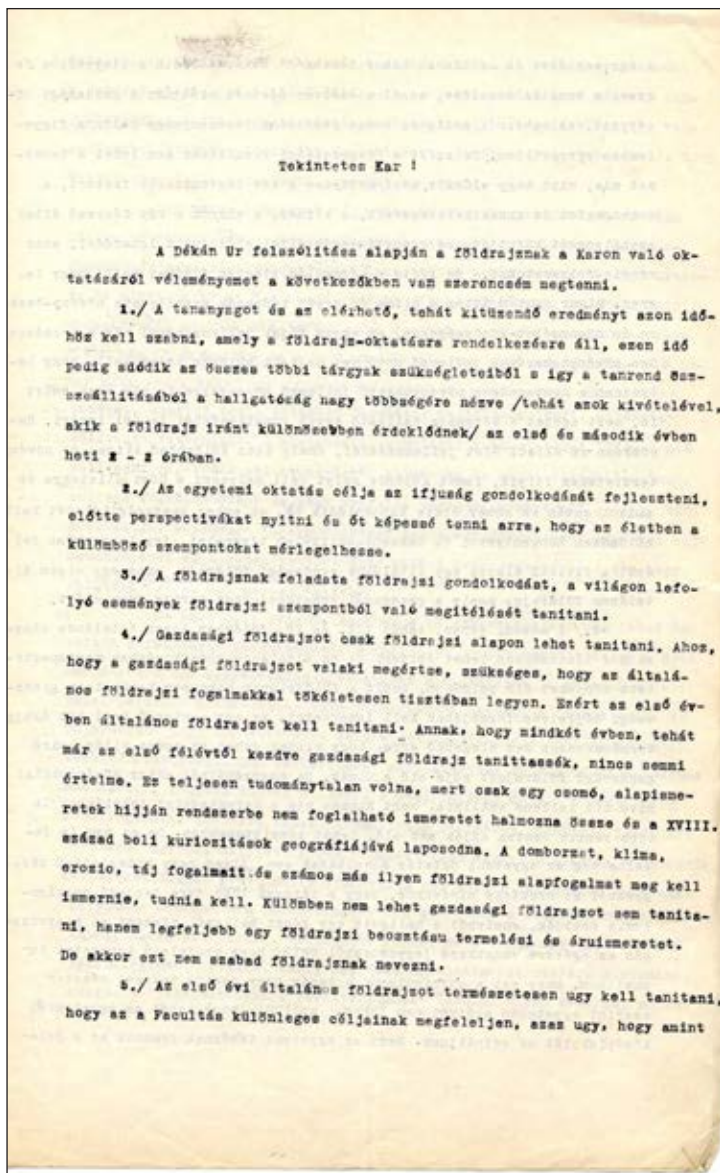
P.s. A Dékán Úr Önértékelésétől értesültem, hogy a kari ülésen az a megjegyzés is felvetődött, hogy nem szükséges általános földrajzot tanítani, hanem lehet egyenesen a gazdasági földrajzzal kezdeni az oktatást, az egyetemen a középiskolai földrajzi reform következtében.

Ez nagy tévedés, mert a középiskolák reformálását legjobb esetben az idén szeptemberben a II. osztályban kezdik el, tehát csak mához hét esztendőre jönnek majd az egyetemre az első olyan hallgatók, akik a középiskolában általános földrajzot megfelelően tanultak. Az bizonyos, hogy mikor ilyen hallgatóság lesz, akkor az egyetemi földrajzoktatást át kell majd formálni, illetőleg a professzornak nem fog kelleni elemi dolgokat tanítani és pedig nemcsak fizikai, de emberföldrajzi és gazdaságföldrajzi értelemben sem, mert hiszen a gazdaságföldrajzi elemeket is megtanítja majd a középiskola legfelső osztálya. Ez akkor nagy előny lesz és sokkal magasabb színvonalra lehet majd akkor az oktatást emelni, de addig a mai állapotokkal kell számolni és ezekre nézve áll mindaz, amit fentebb mondtam.[...]”(BCEL 5/b 7. II. 1849–1925. Teljes szöveg: ZSIDI V. összeáll. 2003 pp. 58–60. p.)⁷.

---

⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/BKE_Lk_08/ – 2016. 09. 02.

3. ábra: A földrajz oktatásról készült memorandum első oldala

Teleki tehát a tanítás szabadsága mellett foglalt állást, az előadások anyagát pillanatnyi érdeklődése mentén mélyítettette el, annak megfelelően részletezte. Nem tűrt kötöttségeket, nem a

„tananyagot”, adta le. Problémákat vetett fel, analizált, a hallgatóság bevonásával. Aki nem tudta követni az így, ott a tanteremben kialakult gondolatmenetet, annak biztos kinszenvedés lehetett minden óra.

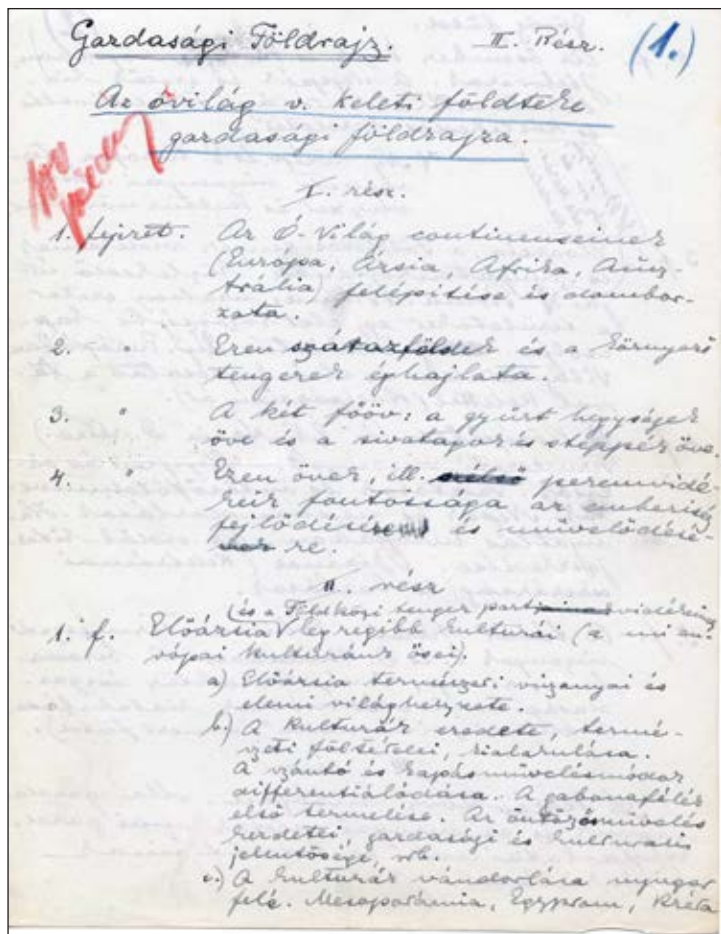
Az idézett rész alapján is feltűnő és egyébként is tudható, hogy Teleki nem foglalkozott óráin aktuálpolitikai kérdésekkel, sem a numerus clausus-szal, sem a kultúrfölénnyel, sem a területi revízióval. Jellemző, hogy amikor 1937-ben felmerült az elszakított területekkel foglalkozó előadások tartása, Teleki azt javasolta, hogy a tanárok saját stúdiumuk anyagába építve foglalkozzanak a kérdéssel. Nem játszotta a jól értesült bennfentest, nem volt sem földbirtokos, sem arisztokrata az egyetemen, nem várt el semmilyen olyan vélt előjogot, amely társadalmi állásából következhetett, „csak” professzor volt, nyilvános, rendes tanár.

A másik hivatkozott dokumentum a „*Syllabus*” címet viseli, egyfajta vázlat, vezérfonal az előadásokhoz (4. ábra). A Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárában található dokumentum sajnos csak a második részt tartalmazó töredék. Teleki autográf példánya 12 oldal, pontos címe: „Gazdasági Földrajz II. rész. Az óvilág vagy keleti földteke gazdasági földrajza”. Piros ceruzával a széljegyzet: 100 példány. Mellette a palliumban két gépelt, sokszorosított változat. Piros ceruzával rávezetve: „100 példányban lenyomandó szombaton (1923) II. 3-án a Dékán önagysága lakására küldendő”. Megtörtént, (III.5.) Keletkezési idejében (1923) ugyan azt megelőzve, azonban mégis a *memorandumban* lefektetett elvek szerint I–VIII. fejezetben tárgyalja a témát. Az utolsó lapon zárásként az alábbi figyelmeztetés, amely vizsgáztatási módszeréhez lehet adalék számunkra: „*Az előadásokban a topográfiát, városok, folyók, stb. neveit nem adhatom, leíró módon összefüggőleg. Azonban az előadások menetét térképen kell kísérni, mert a colloquiumokon térképről fogok kérdezni és topográfiai ismereteket kívánok.*”⁸

---

8 BCEL 5/b 5. II. 736/1923.

4. ábra: A gazdasági földrajz syllabusza

Teleki Pál professzornak az egyetemmel kapcsolatos elveit, sőt ars poeticáját két egymástól éppen egy évtizednyire tett megnyilatkozása illusztrálja: az egyik 1920-ban a megnyitó, a másik 1932-ben a dékáni „szék és lánc” átadásakor hangzott el.

„Sem háború, sem az őszirózsák hamis forradalma, sem a közgazdaságunkat alapjain támadó vörös uralom s az országot kifosztó idegen megszállás nem tudták megakadályozni a közgazdasági egyetemi fakultás létrejöttét. Méltó büszkeséggel tekinthetnek e cél megvalósítására mindazok, akik ebben a nehéz, hatalmas munkában

résztvettek. (...) A gazdasági pályák lenézettek voltak eddig és ennek oka talán nem utolsó sorban az, hogy a főiskolai oktatásunkban a közgazdaság nem részesült az őt megillető tekintélyben. Ezért határozta el magát a kormány, és kellett, hogy elhatározza magát arra, hogy ezt a kérdést még olyan nehéz időkben is, amikor az ország anyagi viszonyai minden tekintetben a legnagyobb takarékosságra intenek, megoldja ebben a helyzetben is, ezt a művet lehetőleg sürgősen megkoronázza és ezt az egyetemi Kart megalapítsa. Különös büszkeséggel tölthet el bennünket, magyarokat, hogy Amerika és Belgium után, amelyek 10 év előtt létesítették az első ily főiskolát, Németországgal és Angliával egy időszokban reformáljuk közgazdasági irányba felsőoktatásunkat. Ez az egyetemi Kar még csak alapja a létesítendő közgazdasági egyetemnek.”⁹

„Az egyetem sohasem válhatik gyakorlati iskolává. Még akkor sem, ha gyakorlatra nevel, mert az egyetem nem segéderőket, de vezetőket hivatott nevelni. A gyakorlati segéderőknek az egyetemre tódulása korunknak egészségtelen jelensége. Vezető embereket nem lehet egyetlen tudomány vagy ismeretkör szűk szaktudásában nevelni, hanem látókört kell, hogy adjunk nekik. Nem emlékezőtehetségüket kell, hogy fejlesszük (és megterheljük), de ítélőképességüket kell, hogy gyakoroljuk. Nem definíciókat és adatokat kell, hogy a fejükbe gyömöszöljünk, hanem meg kell tanítsuk őket maguktól definiálni és adatokat keresni. Ahol az egyetem leszáll az elmélet piedesztáljáról, ott megszűnik lényegében egyetem lenni, ha külsőleg egyetem nevet visel is. És az ország, amelynek nincs egyeteme, csak szakiskolái, akár egyetem név alatt is, szükségszerűleg szellemileg, majd éppoly szükségszerűleg anyagilag is mások gyarmatává, szolgájává kell, hogy váljon. (...) Pedig nem ez az egyetem föladata – a formai qualificatio megadása –, hanem a belső tudásé, mert hiszen elvégre az egyetem nem az egyesekért, hanem a közért van, s főcélja nem az, hogy az embereknek állásokat szerezzen, hanem az, hogy megfelelően kiművelje a legjobbakat, hogy a legkülönbözőbb állásokban s ott ahová őket az ország érdeke szólítja, megállhassák helyüket. (...) A

---

9 Gróf Teleki Pál magyar királyi miniszterelnök beszéde. In: A Budapesti Királyi Magyar Egyetemi Közgazdaságtudományi karnak a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében 1920. évi október hó 31-én tartott megnyitó ünnepélyén elhangzott beszédek. Budapest, 1920. pp. 7 –10.

felsőbb oktatásnak két célja és ezzel két ága van. Az egyik a közélet és a szellemi foglalkozások különböző ágazatai részére átlagos képesítésű szakmunkaerőket kiképezni. A másik legmagasabb műveltséget adni, önálló munkásságra képesített vezetőket és önálló ítélettel bíró tudományos kutatókat nevelni.”¹⁰

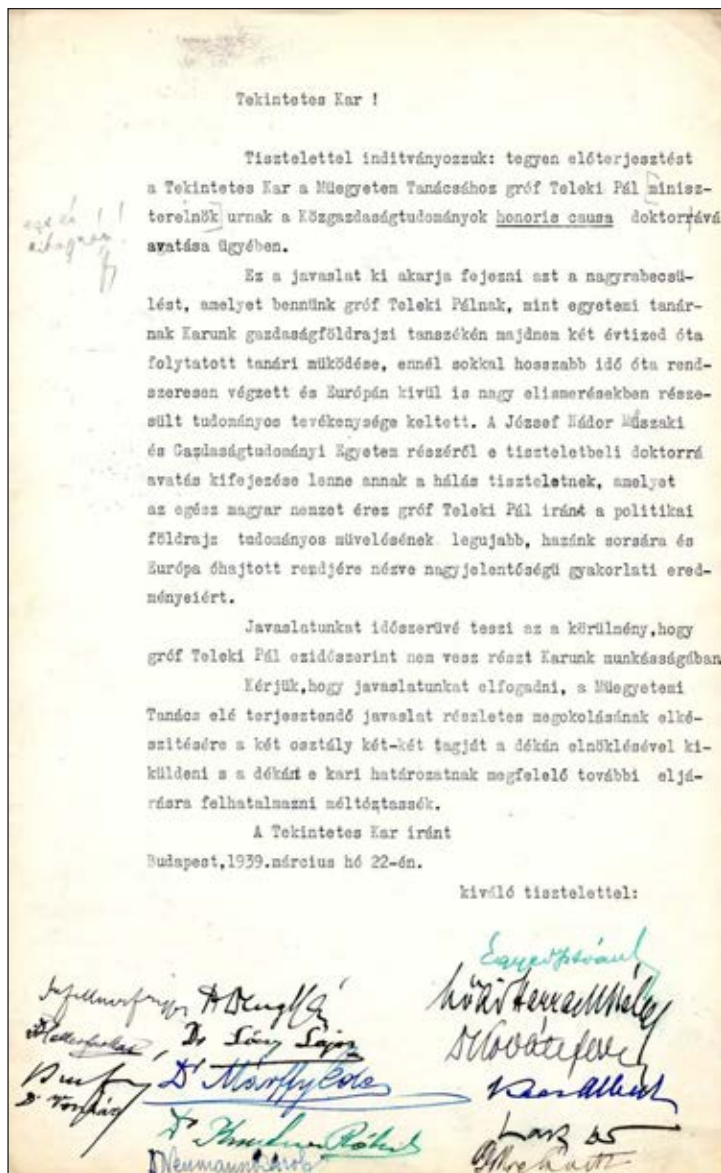
Részletezés nélkül utalok arra, hogy az 1930-as évek végétől, amikor a Kar sorsa bizonytalanná vált az önálló egyetemi fejlődés mellett foglalt állást. Amikor azonban a terv kivihetetlennek és reménytelennek tűnt, akkor elfogadta a József Műegyetemmel történő fúzió tervét, mint reális, a fennmaradást segítő adottságot.

Az egyetemi katedráról történt távozása után egy évvel, 1939 márciusában indítványozta a Közgazdaságtudományi Kar Teleki Pál honoris causa doktorrá avatását a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen „eredményes közhasznú tudományos és államférfiúi érdemeinek elismeréséül” (5. ábra). A tanács elé terjesztendő javaslatot a legnevesebb tanárok fogalmazták: Imre Sándor, Lóczy Lajos, Heller Farkas, Laky Dezső, Kaas Albert. A Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek címzett végső fogalmazvány Laky Dezsőt tünteti fel. Azt írja, hogy „A gazdasági földrajz, amint az a mai adottságában Magyarországon előttünk áll, szinte egészében gr. Teleki Pál személyes munkásságának, s a körülötte kiépült iskola tevékenységének műve, s ma már olyan eredmények sorozatára tekinthet, amelyekkel szemben a külföld is a legnagyobb tiszteletet érzi.” A 11 oldalas méltatás egyebek mellett, kiemeli a „carte rouge” Teleki-módszernek nevezett szerkesztési elvét. Telekit végül a Pázmány Péter Tudományegyetemen avatták tiszteletbeli doktorrá (1939/1940.; bölcsészettudomány).¹¹ A műegyetemi doktoravatás máig tisztázatlan körülmények miatt elmaradt. Az 1939. június 22-i tanácsülésen az alábbi dékáni bejelentés hangzott el: „A Kar ... előterjesztést készített, amely azóta a legfelsőbb hozzájárulást is elnyerte és a díszdoktorrá avatás a jövő tanév elején meg fog történni.”¹²

10 Teleki Pál gróf lelépő dékán beszámoló beszéde. Budapest, 1932

11 Korábban a New York-i Columbia Egyetem, valamint a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem is díszdoktorrá avatta Teleki Pált.

12 BCEL 6/a 1939. jún. 22-i ülés, ez és további részletek: <http://library.hungaricana.hu> – 2016. 09. 02.

5. ábra: Indítvány Teleki Pál díszdoktor avatására a Kar tanárainak aláírásával
 Forrás: BCEL 6/b 2213/1938-39.

Teleki Pál haláláról 1941. április 24-én emlékezett meg a kari ülés: (dékán)

„Három hete egy szó markolt bele az ország szorongó szívébe: Teleki Pál meghalt! A magyarság legnemesebb képviselőjének az életfonalja megszakadt. A hírre jött a másik: Teleki Pált saját fegyvere ölte meg! Miért? A halál rejtelméhez hozzájárult a megrázó tragikum. (...) Egyetemi munkásságát, tudását, kutatásainak igazságát méltatni csak azzal a szóval lehet: Teleki Pál volt. A tudós él munkáiban, a barát és szívünkben, férfias jelleme nemzetében. Teleki Pált eltemettük, de Tőle nem búcsúzunk.”

Emlékét a jegyzőkönyvben rögzítették, Czettler Jenő emléktábla elhelyezését javasolta tanszéki szobájában vagy a folyosón. Két hónappal később a dékán bejelentette, hogy „a májusi kari ülés megbízta, tegye meg megboldogult Teleki Pál gróf emlékének a kar épületében méltó megörökítésére az előkészületeket. Érintkezésbe lépett Kisfaludi Strobl Zsigmond főiskolai tanár, szobrászművésszel, aki Teleki Pál gróf iránt érzett tisztelet és barátsága jeléül vállalkozott az emlékmű elkészítésére. Sőt művészi munkájáért tiszteletdíjat sem nem igényel, sem nem fogad el. Ezen nemes ajánlat következtében az emléktábla előrelátható költsége 1000 P-t fog kitenni. Az emléktábla Teleki Pál gróf profil arcvonásait fogja kararai márványból megmintázni és a medalion alatt hely lesz a megfelelő szövegnek.” Az emléktábla későbbi sorsa nem ismert...

Az általános tiszteletre jellemző, hogy tanszékét még 1942-ben novemberében is „gróf Teleki Pál öröké”-nek nevezik.

Teleki Pál 1945 utáni politikai megítélése lehetetlenné tette, hogy mint tudósról, egyetemi tanárról beszéljenek róla, illetve tudományos munkásságáról. Éppen ezért nevezhető merész tettnek, hogy Andorka Rudolf rektorsága idején az 1990-es években elhelyezték az Aulában Teleki Pál emléktábláját, amely ma az egyetemtörténeti kiállítás mellett látható.

I.4. Forrás- és irodalomjegyzék

I. Levéltári források:

Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára

BCEL 5/a Kari tanácsulési jegyzőkönyvek 1920–1934, M. Kir.

Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar

BCEL5/bDékáni hivatal iratai 1920–1934, M. Kir. Tudományegyetemi
Közgazdaságtudományi Kar

BCEL 6/a Kari tanácsülési jegyzőkönyvek 1934–1948, József
Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Közgazdaságtudományi Kar. – [http://library.hungaricana.hu/
hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek/#](http://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek/#) – 2016. 09. 02.

BCEL 6/b Dékani hivatal iratai 1934–1948, József Nádor Műszaki
és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar
6/f Oklevélkönyvek 1923–1955.

Könyvészeti források:

A Közgazdaságtudományi Kar almanachja 1922/23–1924/25,
1925/26–1927/28

A Közgazdaságtudományi Kar tanrendjei, órarendjei 1921/22–
1940/41

A Közgazdaságtudományi Kar programja 1935–1940 (A József
Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem kiadványai
1934–1949) – [http://library.hungaricana.hu/hu/collection/
egyetemi_jegyzokonyvek/#](http://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek/#) – 2016. 09. 02.

II. Szakirodalom:

a) Forráskiadványok:

ZSIDI V. (összeáll.) 2001: Dokumentumok a Budapesti
Közgazdaságtudományi Egyetem történetéből 1934–1948.
– A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási
Egyetem Levéltárának kiadványai 7.

ZSIDI V. (összeáll.) 2003: Dokumentumok a Budapesti
Közgazdaságtudományi Egyetem történetéből 1920–1934.
– A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási
Egyetem Levéltárának kiadványai 8.

b) Feldolgozások:

ABLONCZY B. 2005: Teleki Pál. – Budapest: Osiris Kiadó 547 p.

FODOR F. 2001: Teleki Pál : Egy „bujdosó könyv”. – Budapest: Mike
és Társa Antikvárium

SZÖGI L. – ZSIDI V. (szerk) 1995: Tanulmányok a magyarországi
közgazdasági felsőoktatás történetéből. – A Budapesti
Közgazdaságtudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 2.

I.5. Melléklet

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1921 /22. 1	Gazdasági és közlekedési földrajz	TP	K, Sze 11–12	Trefort kerti pavilon	1
1921 /22. 1	Gazdasági földrajzi szeminárium	TP	Kmi (4)	Kmh	1
1921 /22. 1	Gazdasági földrajz	TP	P 18–19	Eszterházy u. 3.	4
1921 /22. 2	Közgazdasági és közlekedési földrajz	TP	K 10– 11, Sze 10–11, 18–19	Trefort kerti pavilon	1
1921 /22. 2	Közgazdasági földrajzi szeminárium	TP	K 8–10, Sze 16–18	Kmh	1
1921 /22. 2	Gazdasági földrajz	TP	P 18–19	Eszterházy u. 3.	4
1922 /23. 1	Gazdasági és közlekedési földrajz	TP	K, Sze 10–11	Trefort kerti pavilon	1,2,3
1922 /23. 1	Gazdasági és közlekedési földrajz repetitórium	TP	Sze 19–20	Trefort kerti pavilon	1,2,3
1922 /23. 1	Gazdasági földrajz	TP	P 18–19	Eszterházy u. 3.	4,5
1922 /23. 2	Gazdasági és közlekedési földrajzi repetitórium	TP	Cs 19–20	Szerb u. 23.	1,2,3
1922 /23. 2	Gazdasági és közlekedési földrajzi szeminárium	TP	Cs, P 9–11	Szerb u. 23.	1,2,3
1922 /23. 2	Gazdasági és közlekedési földrajz	TP	K, Sze 10–11	Trefort kerti pavilon	2,3
1923 /24. 1	Gazdasági és közlekedési földrajz	TP	K, Sze 10–11; K 19–20	Szerb u. 23. (Trefort kerti pavilon)	1,2,3

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1923 /24. 1	Politikai földrajz	TP	Sze 19–20	Szerb u. 23.	1,2,4,5
1923 /24. 1	Gazdaságföldrajzi szeminárium	TP	K 15– 17, Sze 8–10	Gazdaságföldrajzi szeminárium	1,2,3
1923 /24. 1	Gazdasági földrajz	TP	P 18–19	N.a.	4
1923 /24. 2	Gazdasági és közlekedési földrajz	TP	K 10–11 18–19, Cs 10–11	Szerb u. 23.	1,2,3
1923 /24. 2	Politikai földrajz	TP	Kmi (2)	Szerb u. 23.	1
1923 /24. 2	Gazdaságföldrajzi szeminárium	TP	K 16– 18, Cs 16–18	Gazdaságföldrajzi szeminárium	1,2,3
1923 /24. 2	Gazdaságföldrajzi szeminárium	TP	Kmi (1)	Szerb u. 23.	5
1923 /24. 2	Gazdasági földrajz	TP	P 18–19	N.a.	4
1924 /25. 1	Gazdasági földrajz	TP	P 18–19	N.a.	3
1924 /25. 2	Gazdasági földrajz	TP	P 18–19	N.a.	4
1925 /26. 1	Bevezetés a gazdasági földrajzba	TP	K, Szo 11–12	Szerb u. 23.	1,2
1925 /26. 1	Gazdasági és közlekedési földrajz	TP	K 10– 11, Sze 12–13	Szerb u. 23.	1,2,3
1925 /26. 1	Politikai földrajz	TP	Cs 17–18, P 11–12	Szerb u. 23.	1
1925 /26. 1	Politikai földrajzi szeminárium	TP	Kmi (1)	Kmh	1

I. Teleki Pál oktató–szervező tevékenysége
a budapesti Közgazdaságtudományi Karon, 1920–1941.

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1925 /26. 1	Gazdaságföldrajzi szeminárium	TP	K 8–10, Cs 15–17	Földrajzi szeminárium	1,2,3
1925 /26. 2	Gazdasági és közlekedési földrajz (II. rész)	TP	K 10– 11, Sze 12–13	Szerb u. 23.	1,3,4
1925 /26. 2	Politikai földrajz	TP	Cs 17–18, P 11–12	Szerb u. 23.	1,4
1925 /26. 2	Földrajzi gyakorlatok	TP	Sze 10–11	Gazdaságföldrajzi szeminárium	1,3,4
1925 /26. 2	Politikai földrajzi szeminárium	TP	Cs 15–17	Gazdaságföldrajzi szeminárium	1,4
1925 /26. 2	Gazdaságföldrajzi szeminárium	TP	Szo 11–13	Gazdaságföldrajzi szeminárium	1,2,3,4
1931 /32. 1	Gazdasági földrajz (I. rész)	TP	K, Sze 10–11	Szerb u. 23.	1,2,3
1931 /32. 1	Politikai földrajz	TP	Sze, Cs 17–18	Szerb u. 23.	1
1931 /32. 1	Gazdasági és politikai földrajzi szeminárium (kezdő)	TP	Kmi (2)	Földrajzi szeminárium	1,2,3
1931 /32. 1	Gazdasági és politikai földrajzi szeminárium (középfokúaknak)	TP	Szo 11–13	Földrajzi szeminárium	1,3
1931 /32. 1	Gazdasági és politikai földrajzi szeminárium (haladottaknak)	TP	Cs 15–17	Földrajzi szeminárium	1,3
1931 /32. 2	Gazdasági földrajz (II. rész)	TP	K, Sze 10–11	Szerb u. 23.	1,2,3
1931 /32. 2	Politikai földrajz (II. rész)	TP	K 16– 17, Cs 16–17	Szerb u. 23.	1
1931 /32. 2	Politikai földrajz (II. rész)	TP	Sze, Cs 17–18	Szerb u. 23.	4

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1931 /32. 2	Politikai földrajz, különös tekintettel Kelet-Európára és a vele szomszédos területekre	TP	K 16– 17, Cs 17–18	Szerb u. 23.	Keleti Intézeti előadás
1932 /33. 1	Gazdasági földrajz (I. rész)	TP	K, Sze 10–11	Szerb u. 23.	1,2,3
1932 /33. 1	Politikai földrajz	TP	Kmi (2)	Kmh	1
1932 /33. 1	Gazdasági és politikai földrajzi szeminárium (kezdőknek)	TP	Kmi (2)	Földrajzi szeminárium	1,2,3
1932 /33. 1	Gazdasági és politikai földrajzi szeminárium (középfokúaknak)	TP	Szo 11–13	Földrajzi szeminárium	1,3
1932 /33. 1	Gazdasági és politikai földrajzi szeminárium (haladottaknak)	TP	Cs 15–17	Földrajzi szeminárium	1,3
1932 /33. 2	Gazdasági földrajz (II. rész)	TP	K, Sze 10–11	Szerb u. 23.	1,2,3
1932 /33. 2	Politikai földrajz (Különös tekintettel Kelet-Európára és a szomszédos területekre, II. rész)	TP	Cs 17–19	Szerb u. 23.	1,5
1932 /33. 2	Földrajzi szeminárium (III. évesek: Kutató szeminárium)	TP	Cs 15–17	Földrajzi szeminárium	1,2,3
1932 /33. 2	Globusgyakorlatok (I. éves tanárképzősöknek)	TP	Kmi (1)	Földrajzi szeminárium	5
1933 /34. 1	Gazdasági földrajz (I. rész)	TP	K, Sze 10–11	Szerb u. 23.	1,2,3
1933 /34. 1	Politikai földrajz (I. rész)	TP	Kmi (2)	Kmh	1
1933 /34. 1	Középfokú földrajzi szeminárium (II. éveseknek)	TP és FF	Szo 10–12	Földrajzi szeminárium	1,3

I. Teleki Pál oktató–szervező tevékenysége
a budapesti Közgazdaságtudományi Karon, 1920–1941.

Tanévfélév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szakoszt.*
1933 /34. 1	Felsőfokú földrajzi szeminárium (III–IV. éveseknek)	TP és FF	Cs 15–17	Földrajzi szeminárium	1,3
1933 /34. 1	Felsőfokú földrajzi szeminárium (III–IV. éveseknek)	TP és FF	Kmi (2)	Földrajzi szeminárium	5
1933 /34. 1	Alsófokú földrajzi szeminárium (I. éveseknek, Tanárképzős csoport)	TP és KF	K 10–12	Földrajzi szeminárium	5
1933 /34. 1	Alsófokú földrajzi szeminárium (I. éveseknek, közgazdász csoport)	TP és KF	Kmi (2)	Kmh	1,2,3
1933 /34. 1	Globusgyakorlatok (I. éves tanárképzősöknek)	TP és KF	P 10–11	Földrajzi szeminárium	5
1933 /34. 2	Gazdasági földrajz (II. rész)	TP	K, Sze 10–11	Szerb u. 23.	1,2
1933 /34. 2	Politikai földrajz (II. rész)	TP	Kmi (2)	Kmh	1
1933 /34. 2	Legfelsőbb fokú földrajzi szeminárium	TP	Kmi (2)	Földrajzi szeminárium	5
1933 /34. 2	Középfokú földrajzi szeminárium (II. éveseknek)	TP és FF	Szo 10–12	Földrajzi szeminárium	1
1933 /34. 2	Felsőfokú földrajzi szeminárium (III–IV. éveseknek)	TP és FF	Cs 15–17	Földrajzi szeminárium	1
1933 /34. 2	Alsófokú földrajzi szeminárium (I. éveseknek, Tanárképzős csoport)	TP és KF	K 10–12	Földrajzi szeminárium	5
1933 /34. 2	Alsófokú földrajzi szeminárium (I. éveseknek, közgazdász csoport)	TP és KF	Kmi (2)	Kmh	1,2,3
1933 /34. 2	Globusgyakorlatok (I. éves tanárképzősöknek)	TP és KF	P 10–11	Szerb u. 23.	5

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1934 /35. 1	Gazdasági földrajz I. rész	TP	K, Sze 10–11	Kg.	1,3
1934 /35. 1	Általános leíró földrajz	TP	K, Sze 12–13	Kg.	5
1934 /35. 1	Alsófokú földrajzi szeminárium (I. éveseknek)	TP	K 10–12	Kg.	5
1934 /35. 1	Legfelsőbb fokú földrajzi szeminárium	TP	Kmi (2)	Kg.	5
1934 /35. 1	Politikai földrajz (gazdaságpolitikai rész)	TP	Kmi (2)	Kmh	1
1934 /35. 1	Középfokú földrajzi szeminárium (II. éveseknek)	TP és FF	Szo 10–12	Kg.	1,3
1934 /35. 1	Felsőfokú földrajzi szeminárium (III–IV. éveseknek)	TP és FF	Cs 15–17	Kg.	1,3
1934 /35. 1	Alsófokú földrajzi szeminárium (I. éveseknek)	TP és KF	Kmi (2)	Kg.	1,3
1934 /35. 1	Globusgyakorlatok	TP és KF	P 10–11	Kg.	5
1934 /35. 2	Gazdasági földrajz I. rész	TP	K, Sze 10–11	Kg.	3
1934 /35. 2	Általános leíró földrajz (Amerika, Afrika C-szakos III–IV éveseknek)	TP	K, Sze 12–13	Kg.	5
1934 /35. 2	Gazdasági földrajz II. rész	TP	K, Sze 10–11	Kg.	1
1934 /35. 2	Politikai földrajz (gazdaságpolitikai rész)	TP	P 16–18	Kg.	1
1934 /35. 2	Alsófokú földrajzi szeminárium (I. éveseknek, C-szakos I. éveseknek)	TP	H 10–12	Kg.	1,3,5

I. Teleki Pál oktató–szervező tevékenysége
a budapesti Közgazdaságtudományi Karon, 1920–1941.

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1934 /35. 2	Középfokú földrajzi szeminárium (II. éveseknek, C-szakos II. éveseknek)	TP és FF	Szo 11–13	Kg.	1,3,5
1934 /35. 2	Felsőfokú földrajzi szeminárium (III–IV. éveseknek)	TP és FF	Cs 15–17	Kg.	1,3,5
1934 /35. 2	Legfelsőbb fokú földrajzi szeminárium	TP és FF	Cs 17–19	Kg.	5
1935 /36. 1	Gazdasági földrajz I. rész	TP	K, Sze 10–11	Kg.	
1935 /36. 1	Politikai földrajz (gazdaságpolitikai rész)	TP	P 16–18	Kg.	
1935 /36. 1	Földrajzi szeminárium I. r.	TP	K 14–16	Kg.	
1935 /36. 1	Földrajzi szeminárium II. r.	TP	Szo 11–13	Kg.	
1935 /36. 1	Földrajzi szeminárium III. r.	TP	Cs 16–18	Kg.	
1935 /36. 1	Földrajzi szeminárium IV. r.	TP	Kmi (2)	Kg.	
1935 /36. 2	Gazdasági földrajz II. rész	TP	K, Sze 10–11	Kg.	
1935 /36. 2	Politikai földrajz II. r. (gazdaságpolitikai rész)	TP	P 16–18	Kg.	
1935 /36. 2	Földrajzi szeminárium I. r.	TP	K 14–16	Kg.	
1935 /36. 2	Földrajzi szeminárium II. r.	TP	Szo 11–13	Kg.	
1935 /36. 2	Földrajzi szeminárium III. r.	TP	Cs 16–18	Kg.	
1935 /36. 2	Földrajzi szeminárium IV. r.	TP	Kmi (2)	Kg.	
1936 /37. 1	Gazdasági földrajz I. rész	TP	K, Sze 10–11	Kg.	
1936 /37. 1	Politikai földrajz (gazdaságpolitikai rész)	TP	P 16–18	Kg.	

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1936 /37. 1	Városok földrajza	TP	Kmi (1)	Kmh	
1936 /37. 1	Földrajzi szeminárium III. fok	TP	Cs 16–18	Kg.	
1936 /37. 1	Földrajzi szeminárium II. fok	TP és FF	Szo 11–13	Kg.	
1936 /37. 1	Földrajzi szeminárium I. fok (kereskedelmi)	TP és KL	Szo 8–10	Kg.	
1936 /37. 1	Földrajzi szeminárium I. fok (közigazgatási)	TP és KL	K 14–16	Kg.	
1936 /37. 2	Gazdasági földrajz	TP	K, Sze 10–11	Kg.	
1936 /37. 2	Politikai földrajz (gazdaságpolitikai rész)	TP	P 16–18	Kg.	
1936 /37. 2	Földrajzi szeminárium III. fok	TP	Cs 16–18	Kg.	
1936 /37. 2	Földrajzi szeminárium II. fok	TP és FF	Szo 10–12	Kg.	
1936 /37. 2	Földrajzi szeminárium I. fok (kereskedelmi)	TP és KL	Cs 8–10	Kg.	
1936 /37. 2	Földrajzi szeminárium I. fok (közigazgatási)	TP és KL	P 8–10	Kg.	
1937 /38. 1	Gazdasági földrajz	TP	K, Sze 10–11	Kg.	
1937 /38. 1	Politikai földrajz (gazdaságpolitikai rész)	TP	P 16–18	Kg.	
1937 /38. 1	Földrajzi szeminárium III. fok	TP	Cs 16–18	Kg.	
1937 /38. 1	Földrajzi szeminárium II. fok	TP és FF	Szo 10–12	Kg.	
1937 /38. 1	Földrajzi szeminárium I. fok (kereskedelmi)	TP és KL	Szo 10–12	Kg.	
1937 /38. 1	Földrajzi szeminárium I. fok (közigazgatási)	TP és KL	Kmi (2)	Kg.	
1937 /38. 2	Gazdasági földrajz	TP	K, Sze 10–11	Kg.	

I. Teleki Pál oktató–szervező tevékenysége
a budapesti Közgazdaságtudományi Karon, 1920–1941.

Tanév félév	Tantárgy	Tanár	Időpont	Helyszín	Szak- oszt.*
1937 /38. 2	Politikai földrajz (gazdaságpolitikai rész)	TP	P 16–18	Kg.	
1937 /38. 2	Földrajzi szeminárium III. fok	TP	Cs 16–18	Kg.	
1937 /38. 2	Földrajzi szeminárium II. fok	TP és FF	Szo 10–12	Kg.	
1937 /38. 2	Földrajzi szeminárium I. fok (kereskedelmi)	TP és KL	Cs 8–10	Kg.	
1937 /38. 2	Földrajzi szeminárium I. fok (közigazgatási)	TP és KL	P 8–10	Kg.	
1937 /38. 2	Földrajzi szeminárium I. fok (közigazgatási)	TP és KL	P 8–10	Kg.	

Melléklet: A Teleki Pál professzor meghirdetett gazdaságföldrajz órái a budapesti Közgazdaságtudományi Karon 1921/1922–1937/1938.

Megjegyzések, magyarázatok

Az 1920/1921. tanév 1. félévéből, valamint az 1926/1927–1930/1931. tanévekből nem állnak rendelkezésre tanrendi adatok.

*Szakosztályok, tanárképző/gazdasági szaktanárképző: 1) Egyetemes közgazdasági és közigazgatási szakosztály; 2) Mezőgazdasági szakosztály; 3) Kereskedelmi szakosztály; 4) Külügyi szakosztály; 5) Gazdasági tanárképző Kmi: Később megadott időben; Kmh: Később megadott helyen; Kg.:

Közgazdaságtudományi Kar (Szerb u. 23.)

Az 1934/1935. tanévtől megszűnt a szakosztályi rendszer. Az agrárképzés másik karra került át, ezért 1934/1935-től nem került feltüntetésre.

Forrás: Tanrendek (BCEL) alapján ZSIDI BERNÁT – ZSIDI VILMOS összeállítása

II. A geográfia történeti útja Teleki Pál szerint

BOTH MÁRIA¹³

*„Tisztázásra a történelmi utat választottam,
mert magam is ezen jutottam el a valósághoz.”*

Teleki Pál: A földrajzi gondolat története

A tudós Teleki Pál pályafutását tudománytörténeti kutatásai alapozták meg. Fiatalon az Ázsiát föltáró földrajzi felfedezések tanulmányozásán keresztül jutott el egy térképészet történeti problémához. Ennek megoldását *Atlasz a japáni szigetek cartográfiájának történetéhez* (1909) címmel jelentette meg. A régi térképek feldolgozásában alkalmazott úttörő módszere nemzetközi elismerést szerzett számára. Esszékötetete, *A földrajzi gondolat története* (1917) válasz volt a geográfia körül kialakult tudományelméleti vitákra, melyben Teleki a tudománytörténeti előzményeket és összefüggéseket föltárva foglalt állást, és ezzel kijelölte a XX. századi magyar földrajztudomány fejlődésének irányát.

II.1. A tudományos útkeresés évei

Teleki Pál nyolc évig volt a pesti piaristák magántanulója, ahol érettségi vizsgát tett 1897-ben, majd beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem Államtudományi Karára. Joghallgatóként látogatta a Festészeti Mesteriskolát, tanult Magyaróváron, a Gazdasági Akadémián, a Bölcsészettudományi Karon Lóczy Lajos földrajzi előadásait hallgatta. Államtudori értekezését 1903-ban védte meg *Elsődleges államkeletkezés kérdéséhez* címmel (TELEKI P. 1904 p. 84.), melyben az emberi közösségek kialakulását kutató tudományterületek nézeteit vetette össze, többek között a biológiai evolúciós gondolat nyomán fellendült őslénytani, genetikai,

---

¹³ Főiskolai docens, Matematikai, Természettudományi és Informatikai Tanszék, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, both.maria@avkf.hu

őstörténeti, néprajzi, antropológiai kutatások legújabb eredményeit¹⁴. A bevezetőben arra hívta fel a figyelmet, hogy az államtudományok művelőinek sokkal mélyebben kellene ismerniük és érteniük a kor természettudományos eredményeit. Az utolsó fél évszázadban a biológia fejlődéstörténeti szemlélete a tudományos kutatások mellett a kor világnézetét is alapvetően meghatározta. Az államélet irányításához elengedhetetlen az ember biológiai aspektusainak megismerése. Ezt igazolja a dolgozatban szereplő számos új etológiai, összehasonlító antropológiai és genetikai kutatási eredmény. Teleki egymással ütköztetve mutatta be a hazai, a nemzetközi, a jogi és a természettudományos nézeteket, felfogásokat. A mű végén arra a megállapításra jutott, hogy a tudomány jelen állása szerint az általa vizsgált kérdés összetettsége, bonyolultsága miatt nem dönthető el. „... *nehéz az emberi közületek fejlődését kikutatni és ezért lehetetlen azt az egyöntetűség szűk korlátai közé szorítani; a helyi viszonyok, az egyedek képességei és egyénisége, sokszor véletlen körülmények is mindenütt más irányt adtak a fejlődésnek.*” (TELEKI P. 1904a p. 21.)

Teleki disszertációjának megvédése után tovább foglalkozott a társadalom- és természettudományok aktuális eredményeivel, ezek egymásra gyakorolt hatásával. Több könyvismertetőt közölt a Huszadik Század folyóiratban, mely társadalomtudományi és szociális témájú írások orgánuma volt¹⁵. Írt az emberi és állati társas viselkedés hasonlóságáról, a különböző emberi kultúrákban az együttélést meghatározó biológiai és társadalmi törvényszerűségekről, sőt sejtszintű biológiai kutatásokról is¹⁶. Például L. von Woltmann 1903-as *Politikai embertan* c. könyvéről szóló ismertetésében a biológia új eredményeire épülő politika- és társadalomelmélet létjogosultságát ismerte el azon az alapon, hogy az ember egyszerre természeti és

---

14 A dolgozatról Szabó Ervin közölt rövid elismerő kritikát (SZABÓ E. 1904).

15 A folyóirat szerzői a modern politikai tudományok képviselőiként filozófiai áramlatokat elemeztek, a szabad gondolkodás programját hirdették. Szerkesztői közt volt a földrajztudós, keletkutató Vámbéry Ármin is. A folyóirat 1906-tól a polgári radikalizmus fóruma lett, Teleki ekkor már nem tartozott a laphoz.

16 Teleki 1904-ben német fordításban olvasta Mecsnyikov könyvét *Az emberi természetről*. Az orosz származású szerző a párizsi Pasteur Intézet immunológusa volt, négy évvel később orvos-biológiai Nobel-díjjal tüntették ki (TELEKI P. 1904c).

társadalmi lény. „... az ember s létének és származásának kutatásában tett minden lépés a társadalomtudományokra nézve is haladást jelent, mert az emberrel, mint társas lénnyel foglalkozó tudományok csak úgy érhetnek el eredményeket, ha az emberrel általában, az emberrel, mint egyben természeti és társadalmi lénnyel foglalkozó tudományokkal párhuzamosan, kutatásaikat, de főképp ezek eredményeit tekintetbe véve, haladnak előre.” (TELEKI P. 1904b p. 600.)

Teleki korai írásaiból kitűnik, hogy széleskörű ismeretei voltak korának tudományos kutatásairól, eszmeáramlatairól és választ keresett azokban az időszerű társadalmi problémákra. Tárgyilagos, kritikus tudományfölfogására a biológia fejlődéstörténeti szemlélete nagy hatást gyakorolt.

II.2. A földrajzi felfedezések és térképeik

Teleki jogi tanulmányaival párhuzamosan a Bölcsészettudományi Kar Földrajzi Intézetében 1898–1901-ben Lóczy Lajos földrajzi előadásait hallgatta, majd 1902–1903-ban önkéntes egyetemi gyakornok lett. Lóczy 1877–1880-ban geológusként részt vett a Széchenyi Béla által szervezett Ázsia-expedícióban. Páratlan nemzetközi elismerés fogadta az út földtani és földrajzi tudományos eredményeit bemutató köteteket és atlaszt. A mű német nyelvű megjelenésének évében, 1899-ben a VII. berlini földrajzi kongresszuson Lóczy előadásának fogadtatása a magyar földtudományok európai megbecsültségét is jelezte (PAPP K. 1922). Lóczy a Kárpát-medence földtani szerkezetének úttörő kutatója és a feltárások irányítója, szervezője volt. Legnagyobb hatású földtani felismerését a Himalája takaróredős szerkezetéről tette, mellyel a lemeztektonika elmélet kidolgozásához járult hozzá. A fiatal Teleki hat évig tanult, dolgozott Lóczy mellett, őszinte, mély szakmai és emberi kapcsolatuk később sem szakadt meg. Teleki így emlékezett egykori tanárára, a magyar földrajz iskolateremtő mesterére 1930. májusában Lóczy halálának 10. évfordulóján: „A materialista XIX. század természettudós gyermeke. Legalább így ismertük őt. Annak a kornak lendülete ragadta magával, ha lelkének mélyén messzebb járó gondolatok szunnyadtak is. Saját tudománykörén kívül mindig

leginkább korának hatalmas technikai haladása érdekelte. (...) Bármit tett, tulajdonképpen mindig tudományának élt és azt szolgálta, nemcsak környezetéről, külsőségekről és a világról, de önmagáról is megfeledkezve. (...) Bámulatos gyors és éles megfigyelőképessége, synthesisének nagyszerűsége és gyorsasága egész új világokat nyitott tanítványai előtt. Ezen képességei óriási tárgyi tudással, nagy világlátottsággal, s így az összehasonlításokban való gazdagsággal párosulva tárgyi ismereteknek tanítására kiválóan képessé tették. (...) Gyakran rosszállólag is emelték ki, hogy geográfus kathedráján is főleg geológus volt, és a csak a földrajznak természettudományi oldalával foglalkozott.” (TELEKI P. 1930) Richthofen Németországban, Lóczy Magyarországon dolgozta ki a földrajzkutatások módszerét.

Teleki jogi és földrajzi tanulmányai mellett elmélyülten kutatta a geográfia tudománytörténeti forrásait. Első kéziratban maradt írásai 1896-os keltezésűek (TRAUTMANN GY-NÉ összeáll. 1992 p. 188.). Az ázsiai felfedező utak kronológiáját és korszakait gyűjtötte egybe és táblázatba foglalta azokat. E feldolgozás alapján született első cikke a Földrajzi Közleményekben 1899-ben *Korszakok az ázsiai felfedező utazások történetében* címmel (TELEKI P. 1899). Teleki cikkének elején kitér kutatási témaválasztására. Ebben szerepet játszott, hogy a magyarság őshazája Ázsiában található, Európa legtöbb népét a múltban rokonság, a jelenben gazdasági kapcsolat fűzi Ázsiához. Európa népei, így a magyarok is kultúrájuk és politikai súlyuk szerint részt vállaltak Ázsia megismerésében. Teleki itt többek között Vámbéry Ármin, Stein Aurél és Lóczy Lajos munkásságára is gondolhatott, akik személyes példái voltak. A rövid tanulmány óriási irodalmi forrásanyag feldolgozásán alapult, politikai, történelmi és földrajzi szempontok szerint rendszerezett ismeretet ölelt át. Hat korszakot különített el Ázsia felfedezésének történetében az ókortól a jelenkorig. Az első négyet a vezető szerepet játszó népek neveivel jelölte (görög, arab, portugál, orosz–angol), az utolsókat topográfiai alapon, a földtörténeti térségek földrajzi fekvése szerint (a partok, a „külső részek” és Belső-Ázsia) megkülönböztetve. A korabeli kritika elismerte a fiatal joghallgató széleskörű tudományos érdeklődését: „*előszeretettel hallgatja a földrajzi és összehasonlító-nyelvészeti előadásokat, kutatja a székesfőváros nagy könyvtárait s állandó összeköttetésben van a földrajzi, néprajzi, nyelvészeti tudományok*

kiválóbb képviselőivel. Midőn jelen, első értekezését A Természettud. Társ. dec. 15.-ki nyilvános felolvasó-ülésén¹⁷ bemutatta, az érdeklő szakférfiak egész serege előtt bebizonyította, hogy a tudományos törekvések rögzös-útján már oda jutott, a hol korra és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül állja meg ki-kí a maga helyét. Őszinte örömmel jelezzük, hogy a fiatal gróf tehetségével és tudományával emberül megállotta azt. Az ázsiai felfedező-utazások osztályozása, a mennyire csak a főbb határvonalak jelzésére szorítkozott, sikerült neki; de ha a kitűzött cél csak vázlatra utalta is, azt teljes mértékben igazolta, hogy egy rengeteg terjedelmű, egyetemes szakirodalomban jártassággal bír.” (ÉN 1899 pp. 129–130.) Ugyanakkor a bíráló szóvá tette Teleki írásának hiányosságait, például a középkori francia térítő utazók előtt nem említette a magyar domonkos barát, Julián nevét, és nem méltatta kellően Regulynak és követőinek érdemeit. Túlzónak tűnhetett a korabeli olvasónak a kritika megállapítása: „Az alkalmazott magas mértéket hazai irodalmunkban nála csak Kőrösi Csoma Sándor és Vámbéry Ármin üti meg” (ÉN 1899 p. 130.). Tíz évvel később Teleki nevét is világhírűvé tette kartográfiatörténeti kutatása.

Teleki tanulmányai, kutatásai mellett egyre több közéleti szerepet vállalt. 1905–1911 között a nagysomkúti választókerület parlamenti képviselője lett. Számos tudományos szervezetnek lett akív tagja, belépett például a Földrajzi Társaságba (1899), a Természettudományi Társulatba (1899) és a Néprajzi Társaságba (1900). 1906-ban bekerült a Magyar Földrajzi Társaság választmányába és ebben az évben közétette a társaság lapjában első eredményeit a térképészettörténet köréből. Teleki leírást készített a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött XV. és XVI. századi térképekről (TELEKI P. 1906a). Tudománytörténeti szempontból felfedezés értékű volt Gratiósus Benincasa XV. századi bőrkötésű atlasza, az alapító Széchenyi Ferenc egykori hagyatékából, mivel az nem szerepelt korábban az európai gyűjteményekben fellelhető példányok között, Nordenskiöld Periplusában. Az atlasz hét lapja a Földközi-tenger medencéjét, Európa és az addig megismert Afrika nyugati partvidékét ábrázolja. A Velencében készült hajózási

---

17 A felolvasás a Földrajzi Társaság ülésén volt (TELEKI P. 1899 p. 15.).

térképeken a szárazföldek belseje üresen, fehérén, a tengerpartok öblei, torkolatvidékei és városai részletesen vannak jelölve. Teleki összehasonlította a nyugat-afrikai partok lefutását a budapesti és az európai városokban felelhető (London, Párizs, Bologna, Ancona, Velence) térképlapokon. Táblázatba foglalta a feltüntetett szigetek, öblök, folyók, városok neveit, nomenclaturáját és egymás mellé rajzolta a partvonalak lefutását. Megállapította, hogy az 1460–1467 között készült térképek miként dokumentálják a tengerpartok felfedezésének történetét. A másik olasz, latin feliratozású térképtekercset a görög partok hajósai használhatták. A térkép készítője Európa folyóit, hegyeit, városait gazdag részletességgel ábrázolta, a Kárpát-medence több nagy folyóját és Erdély egyik nagy várát is feltüntette. A birodalmak feliratozása alapján következtetett Teleki arra, hogy a térkép 1566–1568 között készülhetett.

Sokat elárul Teleki térképkutató összehasonlító módszeréről, stílusáról az a levél, melyet a párizsi Bibliothèque Nationalban tett kutatása közben írt. Felismerte a roueni rézföldgömb és egy 1554-ből való térkép hasonlóságát (TELEKI P. 1906b). Összevetette a két földkép fokbeosztását, a kontinensek, a szigetek kiterjedését, alakját, folyóvízhálózatát és nevezéktanát. Ezek alapján igazoltnak látta a két mű rokonságát. A levélben arról is tudósította a hazai szakmai közönséget, hogy Japán és Amerika katrográfiatörténete után kutat, különböző korú térképeken Ázsia és Észak-Amerika között húzódó távolság nagyságát veti össze a korabeli feltételezésekkel. Teleki eredményeiről három évvel később, 1909-ben tartotta meg előadását a Magyar Tudományos Akadémián *A japán cartographia történetéhez* címmel, és itt mutatta be *Az Atlasz a japáni szigetek cartográfiájának történetéhez* címet viselő nagyszabású munkáját. Kamcsatkától Formosáig terjedő szigetvilág kartográfiatörénetét dolgozta fel és tartalmazta a XV. századtól a XIX. század elejéig az európaiak által készített térképek gyűjteményét, köztük egy Teleki által fölfedezett portugál térképet. A történetföldrajzi felolvasáson a jegyzőkönyv tanúsága szerint jelen volt többek között Entz Géza, Koch Antal, báró Eötvös Loránd, Kövesligethy Radó¹⁸. A tudományos

---

18 Kivonat gróf Teleki Pál dr. előadásaiból 1909: *A japán cartographia történetéhez*. – Akadémia Értesítő pp. 372–375.

eredményért az akadémia 1913-ban levelező tagjai közé választotta. Teleki térképgyűjteménye és annak feltáró értelmezése nemzetközi elismerést hozott. Lóczy Lajos, a mester így méltatta tanítványa érdemeit: „*Ez a magyar és német nyelven díszesen kiállított, a magyar tipográfiának is díszére szolgáló hatalmas munka párját ritkítja a földrajzi és történeti munkálatok között. Nordenskjöld Periplusa és Facsimile atlasza mellé társul. Vezető férfiúvá avatta ez a nagyszabású munka kedves barátunkat, gróf Teleki Pál urat az egész világbirodalomban.*” (LÓCZY L. 1910 p. 150.) Csánki Dezső akadémiai tagajánlásában foglalta össze a mű nemzetközi fogadtatását (CSÁNKI D. 1913). Az egyik bíráló, Herman Wagner a königsbergi, majd a göttingeni egyetem tanára, a geográfia- és kartográfiatörténet meghatározó személyisége volt. Wagner az atlasz tudománytörténeti jelentőségét abban látta, hogy a Föld egy adott területéről kialakult fogalmak és nézetek fejlődéstörténeti rendszerét korábban még senki nem tárgyalta. Az alapos és átgondolt tanulmányról azt írta: „*a cartographia- és földrajztörténet rendkívüli értékű adalékának, sőt hasonló kérdések tárgyalására úgyszólván mintának jelenthetjük ki.*” (CSÁNKI D. 1913 p. 18.) Wagner kiemelte, hogy Teleki a felvetett fogalmak tisztázásához minden esetben elsődleges forrásokhoz nyúlt, ezek ismeretében értékelte és helyesbítette a témában elődei eredményeit. A francia földrajzi társaság lapja, a *La Géographie* több számában is foglalkozott Teleki atlaszával. Az egyik kritika felhívta a figyelmet a mű elkészítéskor tudással, kritikával, lelkiismeretességgel és éleslátással megoldott rendkívüli nehézségekre (FROIDEVAUX, H. 1910), míg egy másik arról tudósított, hogy a társaság Jomard-díjjal ismerte el a szerző eredményét (CORDIER, M. H. 1911). 1912-ben az amerikai földrajzi társulat lapjában E. L. Stevenson, a téma egyik szaktekintélye Teleki munkáját a további tudománytörténeti kutatásokhoz mintát adó alpműként értékelte (STEPHENSON, E. L. 1912).

A szemléletében és módszerében világsikert jelentő mű három év alatt született. Teleki 1906. tavaszától európai útjain könyvtárakat, levéltárakat, aukciókat, antikváriumokat keresett fel, Párizsban, Hágában, Lisszabonban, Münchenben és Firenzében. A kartográfusok bevált gyakorlata szerint a térképeken összehasonlította az azonos területet ábrázoló szelvényeket, nyomon követve a

szigetek ábrázolásának változását a különböző korok térképein. A felfedező expedíciók útvonaláról, a bejárt területekről nem csak a térképek tanúskodnak. A tengeri utak indítékait, a hajósok feltevéseit, próbálkozásait, kalandjait, kudarcait Teleki a hajónaplók írásai alapján más aspektusból is földolgozta. A térkép egy földrajzi terület absztrakt ábrázolása, amelyet megszabnak a kor térképészeti (matematikai, csillagászati és technikai) lehetőségei. Telekinek a tudománytörténeti kutatáshoz a térképi ábrázolás mellett az utazók személyes élményeit őrző hajónaplók is forrásai voltak. Talán Sáromberkén, Afrika-kutató nagybátyjánál, Teleki Sámuelnél töltött napok élményei elevenedtek meg benne. A Japán Atlasz legterjedelmesebb része a Siebold által holland levéltárban felfedezett, német nyelvről magyarra fordított hajónaplók szövege. Teleki a XVI. századi térképeket – kritikai földolgozásuk után – egységes méretarányú és vetületű fókuszátba szerkesztette (PAPP-VÁRY Á. 1992). Japánt piros színnel emelte ki. Az egységes térképeken a szigetek földrajzi helyzetére vonatkozó eltérő elképzelések így jól összevethetővé váltak. Térképsorozaton mutatta be a Japán-szigetek alakjának kartográfiai változását. Elemző írásában feltárta, hogy a felfedezők új adatainak térképi megjelenítése a különböző korokban milyen technikai és elméleti kihívást jelentett. Politikai földrajzi szempontokat is érvényesített, a felfedezők előrenyomulásának lépéseit, a versengő, „torzsalkodó” (portugál, holland, spanyol, angol, amerikai, orosz) kereskedők, birodalmak területi vitáinak bemutatásában.

A japán térképgyűjtemény sikerének három oka volt: a témaválasztás eredetisége, az új történeti források feltárása, és a régi térképek új ábrázolási módszerű feldolgozása. Teleki a régi térképek adataira úgy tekintett, mint szétszórt, egységes gondolatkörbe még nem foglalt ismeretekre. Feldolgozásuk technikai keretét a térképészet eszközei adták, az egységes méretarány és az egységes vetület. A munka igazi újdonsága – ahogy H. Wagner fogalmazott – egy adott földrajzi térség adatainak történeti rendszerű feldolgozása volt. Teleki egy régi térképészettörténeti problémát a saját korának tudományos világnézetét meghatározó fejlődéstörténeti szemléletben értelmezte és oldotta meg sikerrel.

II.3. A földrajzi gondolat története

A földrajzi gondolat története alig több mint kétszáz oldalas esszékötet. Ahogy ő nevezte „hézagos, dilettáns kísérlet”, polémikus hangvételű válasz a földrajztudomány körül kialakult időszakos ismeretelméleti, módszertani és a tudományterületek közötti határvitákra. Ebben, mint akadémiai székfoglalójában fejtette ki tudományfelfogását. Témája nem a földrajztudomány története, hanem a földrajzi gondolaté, melyen az embernek a természethez, Földhöz való viszonyát érti. Az időben sokat változott kapcsolatáról, és a különböző felfogások átalakulásáról szól a könyv. A filozofikus írást mélyen áthatja a tudományba vetett bizalom és a remény, hogy a gondolatok, eszmék közös eredete és kibontakozása megismerhető.

A mű egyik központi tudós alakja, példaképe A. Humboldt, aki a föld- és élettudományok szinte minden területét művelte. Utazásai, írásai, előadásai, levelezései meghatározták a tudományok felvilágosodás korabeli kibontakozását, a kor természetfelfogását. Az utazó Humboldt jórészt ismert, európaik által már feltárt helyeken járt. Nem felfedező volt, hanem Közép- és Dél-Amerika tudományos – elemző és összegző – leírója. *„Az egyes jelenségeket – és ő minden egyes jelenséget megfigyelt – környezetéből kiragadja, különválasztja, analitikus vizsgálatának tárgyává teszi. Különösen azokat a jelenségeket, amelyeket kitűnő megfigyelőképességével mint a táj karakterére befolyókat ismert fel. Az egyes jelenségeket csak azért választja külön, hogy azt hasonlókkal összehasonlítva, végig követve, amennyire ismerete megengedte, a földön való elterjedésében, azt ismeretelméleti értékében emelve, gazdagítva helyezhesse vissza a világnak, a környezetnek, a látottaknak elméjében egybefolyó képébe, amelynek mását Kosmosában és gyönyörű tájleírásaiban reánk hagyta. (...) Minden jelenségnek felismeri kapcsolatát a többiekkel s a föld, a vizek, a klíma, a növény, állat és ember előtt egy képpé folynak össze.”* (TELEKI P. 1917a pp. 56–57.) Teleki tudományos gondolkodására nagy hatást gyakorolt Humboldt elemző, összehasonlító, egységet, rendszert kereső sokoldalú kutatási módszere. Benne látta a regionális földrajz és a táj kutatás egyik megalapozóját.

Teleki esszékötete két fő részből áll. Első része az ősi gondolkodástól a XX. század elejéig jut el, a második az aktuális geográfiai kérdések tisztázására tesz kísérletet, a fizikai földrajz és emberföldrajz, továbbá általános és a leíró természetföldrajz közti vitákban. *„Tisztázásra a történelmi utat választottam (írja), mert magam is ezen jutottam el a valósághoz.”* (TELEKI P. 1917b p. 154.) Vázlatosan áttekinti a különböző korok (ősi, ókori, középkori, reneszánsz és a felvilágosodás) környezetfelfogását, majd behatóan, részletesen több oldalról megvizsgálja a föld- és élettudományok szétválását Humboldt után. Teleki végig követi a geográfia kibontakozását meghatározó elemző és összegző korszakok sorát, ezeket egymás kiegészítőjének és nem meghaladásának látja. Utóbbiak jelentősége szerinte (például Humboldt *Kozmosa*) nem az, hogy egységes világképet alkottak, hanem éppen ellenkezőleg új, ismeretlen területeket feltáró tudományok megszületéséhez vezettek. Gyakran visszatér ahhoz a gondolathoz, hogy a geográfusnak sokféle gondolkodásmódba kell „belegyakorolnia” magát, értenie kell a csillagász és a geológus észjárását, a múltat „újraszerkesztő” történelmet és az életvizsgáló biológust, a statisztikus érdeklődési körét és a politikai társadalomformáló hatását.

Bár a mű történeti megközelítésű, mégsem a kronológia a vezérfonala. Az idő csak az egyik dimenzió, amely mentén a földrajzi gondolat szövevényes fejlődését vázolja. Lendületes gondolatfutamainak, vissza-visszatérő, új és új megvilágításba helyezett megállapításainak, érveléseinek követése kihívást jelent az olvasónak. *„A földfelszín egyes tüneténeinek tudományai mindinkább átalakulnak, tárgyaik felfogásában a systematikai gondolkodás rideg elhatárolásaitól a természetes folyamatok lényegének keresése felé fordulnak. S amint azt részleteiben igyekeztem már megvilágítani, a földrajzi gondolat, amely mindenütt ott, ahol az egésze irányulva jelent meg a történelmi fejlődés során Parmenidesnél, Aristotelesnél, Vareniusnál, Humboldtnál avagy Reclusnál, az organikus gondolattal együtt jár, mindinkább érvényre kezd jutni ebben a formájában. Csak ebben, a gondolkodás egészének történelmi továbbfejlődésében történelmünk során ismerhetjük meg a földrajzi gondolkodás, környezetünk tudományos felfogása legújabb átalakulásának jelentőségét.”* (TELEKI P. 1917a p. 129–130.)

Teleki tudományfelfogását talán az a merész gondolat foglalja össze legtömörebben, miszerint a kor szellemisége jobban meghatározza egy tudományág fejlődését, mint eddig megtett útja. Az új gondolatot, eszmét a korszellem hívja elő és az egymással párhuzamosan haladó tudományok kölcsönhatása során érvényesül. A XIX. században a „költő–filozófus” Goethe (*Metamorphose der Pflanzen*) megsejtett evolúciós gondolata teljesedett ki. Amíg Kant hatására a XVIII. század második felében az élet- és földtudományokban a térbeliség került a figyelem középpontjába, a XIX. század első felétől az időbeliség és ezzel összefüggésben a genetikai kapcsolatok keresése. A felvilágosodás „antidinamikus” szemléletével szemben a romantika korában a fejlődés gondolata vált uralkodóvá, mely „félíg érzés, félíg ráció” – írja Teleki. A fejlődés gondolata a XIX. században szinte minden tudomány előtt új perspektívát nyitott, az élettudományok kiépítették paleontológiájukat, a történelem és néprajz prehistorikus kutatásokat indított, a földtörténeti múltat a geológia kezdte föltárni. *„S egy-egy tudománynak eredményei új kérdéseket, új nézőpontokat vetnek fel, amelyek kérdéseket, problémákat állítanak más tudományok terén, hogy megoldásokat találva, ugyanazt a szerepet játsszák a gondolkozásnak fejlődésében.”* (TELEKI P. 1917a p. 68.)

Teleki elismeri a tudományos korszellem jelentőségét, ugyanakkor az egyén és a közösség egyediségének meghatározó szerepére is ráirányítja a figyelmet. A fejlődés gondolata benne gyökerezhet az egyén, a tudós *„természetes hajlandóságában, baráti összeköttetéseiben, nemzeti karakterében, környezetének nemzeti és gazdasági jellegében.”* (TELEKI P. 1917a p. 61.) Teleki világszemléletének és tudományfelfogásának egyik legegységibb vonása, az egyediség szerepének kiemelése volt. Bár a természeti törvényszerűségek szigorú, logikus megértésére (például a domborzat, az éghajlat hatása a gazdálkodásra) nagy hangsúlyt helyezett, mindig kiemelte az emberi életben, a történeti folyamatokban, a tudomány kibontakozásában a meg nem jósolható, törvényekkel nem magyarázható egyediséget, egyszerűséget. *„A valóság nem egy nagy hullámmozgásból, hanem számtalan apró, nem egyidejűnek eredőjéből áll. Okaiban és okozataiban sem kereshetünk azért törvényszerűséget; az emberi életet szabályozó ezerféle szükséglet és*

külső befolyás hatásai alatt áll.” (TELEKI P. 1917a p. 58.) A földrajzi gondolat is egyike ezeknek a hullámoknak.

A földrajzi gondolat egyik szellemi előzménye a jóni filozófia, melynek követői az égiek mintájára keresték a természetben a matematikailag is leírható, kifejezhető törvényt. A földrajzi gondolat másik forrása a görög hajósok gyakorlati, hasznos, leíró, regisztráló ismereteiből ered. A földrajz e kétféle szellemi gyökere E. de Martonne francia kortárs geográfus szerint a tudománytörténetben érintkezés nélkül haladt, egymással párhuzamosan. S. Günther német geográfus, matematikátörténész értelmezésében a kétféle törekvés koronként váltakozva érvényesült, hol egymással szemben állva, hol egymást segítve. Teleki vélekedése szerint megnyilvánulásukat az egyes korok „hajlama”, érdeklődése befolyásolta leginkább, hol az egyik, hol a másik vált meghatározóvá, illetve szorult időlegesen háttérbe. Szerinte egy adott korban az egymással párhuzamosan kibontakozó föld- és élettudományok fejlődését is jobban meghatározza a kor szellemisége, mint addig regisztrált történetük. Teleki írásának egyik leglényegesebb vonása, hogy természet/Föld és ember koronként változó kapcsolatát újra és újra visszatérő gondolatok tükrében látatja. Az archaikus kortól a XIX. század végéig nyomon követi a lakható, az ember által megismert és benépesített föld, az oikumené határainak változását. Az utazások, a felfedezések az európai tudományok látóhatárait kitágították, Teleki ezekben a korok gondolkodásának kifejezőit látja. A középkor utazói zarándokok és hittérítők. Cook kapitány és későbbi követői a természeti erőforrások haszonelvé, a tudomány által is megtámogatott feltárói. A mű talán egyik legeredetibb gondolata a vissza-visszatérő panteizmus eszméje, mely az eleatától, a középkor miszticizmusán, Leonardo zseniális felismerésein keresztül a romantika hajnalán Humboldt majd egy emberöltővel később Reclus kifejező tájleírásaiban érhető nyomon.

Teleki esszéjének központi kérdésköre a térfogalom és a történeti időfelfogás viszonya. A tér matematikai leírását először a csillagászat és a térképészet kezdte meg, majd Ritter és Humboldt után a XIX. században kibontakozó földtudományok (meteorológia, geofizika) és élettudományok (biogeográfia, ökológia) folytatták. Történetiségében követhetjük nyomom, hogyan lett a topológiai, a fizikai valóságot jelölő fogalomból a földrajzi és az ökológiai környezet dimenziói

által meghatározott absztrakció. Tanulságos ebből a nézőpontból, hogy a miliő teória hogyan kísérelte meg leírni az élők külső és belső állapottereit. Teleki szerint a geográfia a földfelszín életjelenségeinek tudománya. Talán ebből a panteizmus ihlette metaforából érthető meg, hogy a miliőteória és a tájfogalom tudományos megalapozása genetikusan összefügg egymással. Teleki felismerte, hogy a térben minden táj egyedülálló, semmi más tájhoz nem hasonló „földdarab”, mert egyedi múltja, élettörténete van. A földrajz tárgya a táj maga. Teleki ezzel adott választ a kortársak elméleti vitáira. A XX. század elején hazánkban éppen Teleki nyomán került uralkodó szerepbe a földrajztudományon belül az a felfogás, hogy a geográfia célja a tájak minél teljesebb körű vizsgálata.

A mű heves vitát váltott ki a kortárs geográfusok, filozófusok körében. Akik méltatták a mű tudománytörténeti érdemeit, több helyütt inkább félreértették annak lényegét, míg mások eleve elutasították Teleki kiindulási pontját, bár a mű tudományfilozófiai jelentőségét világosan látták. Talán az egyik legértőbb fogadtatást az Ethnográfia lap kritikája adta (BIBÓ I. 1917). A bíráló elfogadta, hogy Teleki nem egy tudomány történetét kívánta megírni, hanem sokkal tágasabban közelített a „rajtunk kívül álló és a velünk szemben álló” környezet fogalmához. Teleki egy általános emberi szempontot helyezett történeti vizsgálatának középpontjába: az ember kapcsolatát lakóhelyével és ezen keresztül közelített a földrajztudomány történetéhez. Távol állt tőle a földrajzi determinizmus eszméje, nem tartotta az embert környezete „termékének”, hanem a Föld egy sajátosan egyedi darabjának, a táj alkotójának, részesének. A korabeli néprajz sem tett éles különbséget, embert és lakóhelyét, a jelent és a tudatban létező múltat osztatlan egységben értelmezte.

Fodor Ferenc, Teleki egyik tanítványa *A magyar földrajztudomány története* (FODOR F. 2006 p. 232.) című könyvében így látta Teleki munkásságának tudománytörténeti jelentőségét: „A földrajzi gondolat történetében minduntalan vissza-visszatér Humboldthoz, annak életet átértő szintéziséhez (...) Mindez eszménye volt Telekinek, s ha megfelelő írói készsége, több politikai nyugalma lett volna, a „Kozmosz”-hoz törekvő, nagy földrajzi szintézis megalkotásával ajándékozhatta volna meg a magyar és a nemzetközi geográfiát. Bizonyos, hogy Telekiben egy „neo-humboldtizmus”

támadt fel, hatott és épült bele a magyar földrajztudományba.”

A földrajzi gondolat története a honi szakirodalomban máig kellő alapossággal fel nem dolgozott és kellő mélységében meg nem értett munka. A magyar geográfia múltba tekintő, de jövőbe mutató szellemi útkereséséhez iránymutató lehet, hiszen Föld és ember viszonyának ősi kérdései időről-időre más-más köntösben fogalmazódnak újra.

II.4. Irodalomjegyzék

- BIBÓ I. 1917: Gróf Teleki Pál: A földrajzi gondolat története. – Ethnográfia 28 pp. 129–132.
- CORDIER, M. H. 1911: M. le comte Paul TELEKI. Prix Jomard. – La Géographie 23 (6): p. 480.
- CSÁNKI D. 1913: MTA Tagajánlások pp. 17–19.
- ÉN 1899: Gróf Teleki Pál: Korszakok az ázsiai felfedező-utazások történetében. – Ethnographia 10 pp. 129–130.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – Budapest: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet
- FROIDEVAUX, H. 1910: L'évolution de la cartographie du Japon. – La Géographie 22 (6): pp. 409–416.
- LÓCZY L. 1910: Elnöki megnyitó. – Földrajzi Közlemények 38 (4): pp. 145–151.
- PAPP K. 1922: Emlékbeszéd Lóczy Lajosról. – A Szent István Akadémia emlékbeszédei 1 (5): pp. 3–28.
- PAPP-VÁRY Á. 1992: Teleki Pál, a kartográfus. – In: CSICSERY-RÓNAI I. – VIGH K. (szerk.): Teleki Pál és kora. – Budapest: Occidentalis Press pp. 79–101.
- STEPHENSON, E. L. 1912: Paul Graf Teleki: Atlas zur Geschichte der Kartographie der Japanischen Inseln. Review. – Bulletin of the American Geographical Society 44 (6): pp. 459–460.
- SZABÓ E. 1904: Az államkeletkezés kérdéséhez. – Huszadik Század (1): pp. 330–331.
- TELEKI P. 1899: Korszakok az ázsiai felfedező-utazások történetében. – Földrajzi Közlemények 17 pp. 15–20.
- TELEKI P. 1904a: Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez. – Kilián

- TELEKI P. 1904b: Az ember származásának egy újabb bizonyítéka. – Huszadik Század (2): pp. 599–601.
- TELEKI P. 1904c: Az emberi természetről. – Huszadik Század (2): pp. 241–243.
- TELEKI P. 1906a: A XV. és a XVI. századok kartográfiájának egy-egy emléke a Nemzeti Múzeumban. – Földrajzi Közlemények 34 (7): pp. 280–287.
- TELEKI P. 1906b: Értesítés a roueni rézföldgömb és az 1554. évi Gastaldinak tulajdonított térkép között felfedezett hasonlóságról. – Földrajzi Közlemények 34 (4): pp. 107–109.
- TELEKI P. 1917a: A földrajzi gondolat története. Essay. – Budapest: a szerző kiadása. Kilián Frigyes és utóda
- TELEKI P. 1917b: A földrajzi gondolat története. Kivonat gróf Teleki Pál 1. tagnak 1917 február 12-én előadott székfoglalójából. – Akadémiai Értesítő 28 pp. 154–163.
- TELEKI P. 1930: Lóczy Lajos, az ember és a professzor. – Földrajzi Közlemények 58 pp. 103–105.
- TRAUTMANN GY-NÉ (összeáll.) 1992: Teleki Pál-bibliográfia. – In. CSICSERY-RÓNAI I. – VIGH K. (szerk.): Teleki Pál és kora. – Budapest: Occidentalis Press

III. A földrajztudós Teleki Pál biológiai műveltsége

CSORBA F. LÁSZLÓ¹⁹

Ebben az írásban Teleki Pál földrajzi tárgyú gondolatait alakító biológiai és részben filozófiai hatásokat elemzem. Utalok a kortárs természettudományok Telekiével rokon irányzataira, és mai időszerűségére is. Ha arra keressük a választ, hogy mit tekintett Teleki a földrajz tárgyának, látnunk kell azt is, hogy miként kapcsolta össze azt a biológia, ezen belül különösen az élettan, az ökológia, a genetika és az evolúciókutatás eredményeivel, egyúttal választ kapunk arra is, hogy miként látta táj és ember, természeti környezet és gazdálkodás összefüggéseit.

III.1. Organizáció

A fiatal Teleki Pál szerint a földrajz a földfelszín élettudománya. Húsz évvel később, 1937-ben így tekintett vissza gondolataira: *„Hosszú évekkel ezelőtt már a földfelszín élettanának, fiziológiájának neveztem a földrajzt egyetemünk katedrájáról. Ez persze hasonlat. Márpedig minden hasonlat egyoldalú szemszögből való, reflektorszerűen éles a természetnek kiegyensúlyozott, szerteszóródó világosságával szemben. Fiziológiának, élettannak azért neveztem, mert a fizikai tudományok egész nagy körére hiányzik az élet szónak és fogalomnak egyenértékese.”* (TELEKI P. 1937 p. 118.). Az idézet mutatja, hogy Teleki hasonlatnak tekintette a „földfelszín élettudománya” kifejezést. Hasonlatnak, de nem költői–mitikus értelemben, hanem inkább modellnek vagy modellcsaládnak. A modell lényegkiemelő torzítás, szempontfüggő elvonatkoztatás eredménye, ezért a belőle levonható következtetések érvényességi köre korlátozott. Alkotója és használója akkor jár el helyesen, ha modelljét fejleszti, pontosítja, új szempontok, más modellek

---

¹⁹ Tudományos munkatárs, Kutatási, Elemzési és Értékelési Igazgatóság, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, csorba.laszlo@ofi.hu

figyelembe vételével kiegészíti, de nem téveszti össze a valósággal. Teleki tisztában volt megközelítése korlátos érvényességével, ezért kiemelte a biológiai analógián alapuló modell egyoldalúságát, „*reflektorszerűen éles*” megvilágítását a teljességgel, vagyis „*a természetnek kiegyensúlyozott, szerteszóródó világosságával szemben*”. Teleki szerint a természet egészét belső rend, „*szerteszóródó világosság*” jellemzi, ami lehetővé teszi részleges megismerését. A kutató ember vizsgálódásának „*reflektorszerűen éles*” fényében jól kirajzolódnak a természet egyes részletei, míg mások háttérbe kerülnek, és ezért feltáratlanok maradnak.

Teleki nem gondolta, hogy a Föld vagy annak valamely egysége élne, de figyelemre méltónak találta az élő szervezet és a földrajzi egységek közti analógiát. Mai értelmezés szerint az (ön) szerveződés, az organizáció fogalma jelenti azt, amit Teleki a fizikai tudományokból hiányolt, s ami „*az élet szónak és fogalomnak egyenértékese.*” „*A táj (...) nem gyűjtőfogalom, hanem organikus, egy magasabb rendű életegység fogalma. Ez az életegység a földfelszín egy-egy része, az ember környezete.*” – írja (TELEKI P. 2000b p. 14.). A táj meghatározása szintézist igénylő gondolati folyamat, maga a táj azonban természeti valóság. „*A szintézis emberi elmemunka. Tartalmát emberi ismeretünk határozza meg, az korlátozza. A földrajz tárgya, a táj, emberi végeesség által nem korlátolt teremtés.*” (TELEKI P. 1937 p. 118.)

E szemléletmód gyökere az európai filozófia panteisztikus hagyományában ered. Panteizmuson nem csak Leonardo da Vinci, Giordano Bruno, Johann W. Goethe világszemléletére gondolhatunk, hanem tágabb értelemben azokra a természetleírásokra, melyek túlmutatnak a folyamatok mechanizmusának leírásán. Ezekben a természet szerveződési egységeinek funkciója, a funkciók révén pedig alkotóelemeihez képest „léttöbblet”, autonómiája és méltósága van. Teleki egyetértőleg idézi a kortárs pszichológus Wilhelm Wundtot: „*Nincs egyetlenegy oly tünemény sem, amely tartalmának jelentőségében és értékében ne volna több, mint komponenseinek egyszerű mechanikai eredője.*” (WUNDT, W. 1895; TELEKI P. 2000b, p. 15.) Teleki egyik fő művében, *A földrajzi gondolat történetében* hosszan elemzi az egyed fölötti organizációk (populációk, életközösségek) fölismerésének, ábrázolásának, magyarázatának

eseményeit (TELEKI P. 1917). A formációk Alexander von Humboldt által leírt zonális rendje a klímához alkalmazkodó növényzet festői képét rajzolta meg (esőerdők, szavannák, tundrák). A biogeográfia az egyes fajok elterjedését, a növénytársulástan pedig csoportjaik jellemzőit vizsgálta. *A földrajzi gondolat története* olyan szerzőkre utal, mint Joseph Tournefort, P. Simon Pallas, Johann W. Goethe, Adolf Engler, Johann F. Blumenbach és az amerikai Frederic Clements. Az életközösségek térbeli elterjedésének magyarázatára az ökológia tett kísérletet. Az ekkor kibontakozó tudományág azokat a kapcsolatokat kereste, melyek fenntartják és szervezik életközösségeket. *„A biológia (...) a (XIX.) század végével kezd a heterogén egyedek együttélésének, életközösségeinek tudományát is fejleszteni. Szimbiózisokat, és más, többé-kevésbé hasonló, szorosabb vagy lazább életközösségeket.”* – írja (TELEKI P. 1917 p. 143.). Biológiai példáiban Oscar Hertwigre, Charles Darwinra, Robert Malthusra hivatkozik. Leírásában a szimbiózis olyan általános érvényű fogalom, mely minden élőlény, sőt az élőlények és környezetük kölcsönös függését, egymásra utaltságát is jelöli. *„A földfelszín a rajta lévő valamennyi él- és élettelennek egyetlen nagy szimbiózisa.”* (TELEKI P. 2000b p.16.). A szimbiózis szót jóval tágabb értelemben használta, mint a korabeli és a mai biológia: ő az élő és az élettelen szoros egymásra utaltságát jellemezte ezzel a szóval. (A szimbiózis szó használata ma sem egységes. Sokaknál a kölcsönös előnyt jelentő mutualizmus szinonímája, az angolszász irodalomban a „szimbiózis” fogalomkörébe a parazitizmust, kommenzalizmust is beleértik.) A kölcsönös függés nem jelenti az életközösségek egyformaságát, homogenitását. A fejlődés (evolúció) folyamata éppen a különbségek, a sokféleség létrehozására irányul – mint ahogy feltétele is a sokféleség. *„Egy-egy, néha több tünemény bizonyos időben rányomja bélyegét valamely tájra és életközösségbe, szimbiózisba kapcsolja a táj minden tüneményét. Kialakul, karaktert nyer a táj, mint organikus, élő egység, mint életközösség. Ez földrajzi fogalom és a földrajznak legegységibb, legsajátabb tárgya, amelyet nem gondolati, de a természetes teremtmény szintézis hoz létre. Az a faktor, amely valamely geográfiai táj karakterét adja, lehet egyébként geológiai: felszíni alakulat, meteorológiai: klimatikus, történelmi: település vagy más, de földrajzi tájfaktorrá, tájalkotó tényezővé*

válik, mihelyt a táj képe és annak kialakulására hatással van – és annyira, amennyire hatása megvan.” (TELEKI P. 2000b p.17.).

Teleki a tájat a földfelszín sajátos karakterű belsőleg szervezett egységeinek tekinti, mely más tájaktól elkülönül, de azokkal kapcsolatban áll, egyéni fejlődés, teremtő szintézis során jött létre. A táj organizmus. Benne az élő és élettelen faktorok egymással kölcsönhatásban állnak. (Teleki Henri Bergsontól vette át a „teremtő szintézis” fogalmát, lásd: BERGSON, H. 1930).

A kortársak körében népszerű elképzelés volt az organikus szemlélet kiterjesztése a társadalmakra is. Teleki ezt az elképzelést határozottan elutasította. Az *„Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie”* című, 1904-ben induló német folyóirat első számát szemlélve így írt Alfred Ploetz tanulmányáról, mely a társadalmakat élő organizmusokként értelmezte: *„Egységes fejlődésükre és tagjaik egymásbaszótt összműködésére utalva a társadalmakat (A. Ploetz) élőszervezeteknek nevezi, amik határozottan visszautasítók, mert élő szervezet (organizmus) szerintem csak az, melynek minden szerve és része csak az ő szerve vagy része, és más irányú működést nem végez, mint a szervezet összműködésének rá eső részét. Analógiák pedig csak fogalomzavart idézhetnek elő.”* (TELEKI P. 1904c) A Huszadik Század című folyóirat ugyanezen a számában, Ludwig Woltmann 1903-as könyvéről (*Politische Anthropologie*) írva egyetértőleg idézi a szerzőt. *„Ő (Woltmann) a társadalmakat nem tartja szervezeteknek, csak – úgymond – szervezettel bírnak; az ember a társadalomban több, mint a szervezetben a sejt, az egyedek közt oly különleges és bonyolult vonatkozások állnak fenn, mint a sejtek közt soha, hanem a melyek több szervezet egymáshoz való viszonyából származnak.”* (TELEKI P. 1904b) Táj és társadalom döntő különbsége az emberi személyiség, mely egyidejűleg sokféle közösség, szerveződés tagja (például foglalkozása, nemzetisége, vallása, neme alapján), és e szervezetek közt *„oly különleges és bonyolult vonatkozások állnak fenn”*, melyek szorosan összefüggnek a gondolkodás és döntés szabadságával, a személyiség méltóságával. A társadalmak belső rendje, a gazdasági és politikai események nem vezethetők le a természeti környezet, a táj jellemzőiből, de nem is függetlenek attól. *A gazdasági élet földrajzi alapjai* című könyv első fejezetének címe: *„Az ember függ a természettől”*. Ebben így

ír: „*A modern ember könnyen azt hiszi, hogy a XIX. és XX. század káprázatos természettudományos és technikai eredményei mind jobban – már-már teljesen – függetlenítették a természeti erők kényszere alól.*

Téved. Mert míg egyrészt a szellemi fejlődés által függetlenebbek leszünk, sőt uralkodunk a környezetünkön az által, hogy megismerjük a természetet és erőit, és hogy jobban tudjuk azokat kihasználni, másrészt függőbbek is leszünk. Függésünk nem lesz kisebb, csak változik.” (TELEKI P. 1936 p. 7.)

Természet (táj) és ember (társadalom) kapcsolata az időben bontakozik ki, ezért evolúciós megközelítést igényel.

III.2. Milió

A táj arculatának meghatározásában – hangsúlyozza Teleki több helyen – központi jelentőségű a milió fogalma. A *milió* (milieu) francia szó. Köztes tartományt, közvetítőt, két létező közti átmentet, viszonyt jelent. Gondolati előzményei az ókori görögökig nyúlnak vissza. Az ókori milióelméletet Hippokratész és Hérodotosz nevéhez kötik. *A Földről, levegőről és vizetről* szóló hippokratészi értekezés szerint a földrajzi környezet és a klimatikus viszonyok hatnak az ott élők testalkatára, betegségeire, szokásaira és gondolkodására. Például a járványok okai a levegőben terjedő kipárolgások, miazmák. Hornyánszky Gyula szerint a Hérakleitoszt követő, Cicero korabeli filozófiai iskola szóhasználatában jelent meg először a *milieu*-vel rokon *periekhon* („ami körülvesz”) kifejezés. Rokon gondolatokat találunk pl. Empedoklésznál is. „*Mert a földet a földdel látjuk, a vizet a vízzel, az isteni levegőt levegővel, a pusztító tüzet pedig a tűzzel.*” (HORNYÁNSZKY GY. 1910 pp. 261–319.). Ami a külvilágban létezik, az bennünk is megvan, s csak a külső és belső világ érintkezéséből keletkezik az érzékelés és az érzelem, melyekkel az ember tudomást szerezhet környezetéről. A hippokratészi testnedvtan a négy testnedv (*phlegma, humor*), azaz a belső tényezők helyes vagy megbomlott arányaiban látta az egészség és a betegségek okát. Az újkor kezdetéig széles körben elfogadott arisztotelészi fizika folytonos eloszlású anyagból indult ki, ebből következett a külső környezet és a belső

hatások kapcsolatának módjára. (BOTH M. – CSORBA F. L. 2003 pp. 75–83.)

A mechanika korában a testnedveket „fluidumokkal”, könnyű és könnyen áramló anyagokkal helyettesítették, részben abból a célból, hogy a közvetlenül nem érintkező testek kapcsolatát magyarázzák. Newton deklarálta tartózkodott a hipotézisektől, ám a távoli testek kölcsönhatásainak értelmezéséhez („távolhatás”) és a fizikai folyamatok élőlényekre gyakorolt hatását mégis képszerű feltevésekkel szemléltette. Ezekben a „*milió*” fogalma helyett a „*spiritus*” (kigőzölgés, pára), a „*fluidum*” (könnyű folyadék) a „*flegma*” (testnedv) és az *éter* (a fény rezgéseinek feltételezett hordozója) szerepelnek²⁰. „*Feltételezem, hogy létezik valamiféle éterközeg (írja) olyasfajta, mint a levegő, csak sokkal finomabb, ritkább és rugalmasabb. (...) Nem kell azonban azt gondolni, hogy ez a közeg egyöntetű anyagból áll, ugyanúgy, ahogy a levegő is, a flegmatikus levegő és a belevegyült párák és kigőzölgések keveréke, legalábbis ezt tanúsítják a mágneses és elektromos effluviumok valamint a gravitáció. S talán a természet alapjában véve nem áll másból, mint bizonyos ilyen éterpárák vagy gőzök különféle vegyületeiből, melyek kicsapódván összesűrűsödtek, nagyjából úgy, ahogy a vízpárákból lecsapódáskor víz lesz. (...) És talán minden dolog az éterből ered.*” (NEWTON, I. 2003 p.184.) E „fluidumok” tehát nemcsak a testek közti teret töltik ki, hanem átjárják magukat a testeket is (sőt, az idézett sejtés szerint összesűrűsödve talán a testek anyagát is ezek alkotják), ezért nemcsak erőközpontok közti közvetítőknek (*medium, milieu*) tekinthetők, hanem ebben a megközelítésben a milió maga a végső realitás (CANGUILHEM, G. 2001). Newton hatott a kortárs angol és francia természetkutatókra, akik az érzékelést és izommozgást is fluidumok (*spiritus animalis*) áramlására vezették vissza, anyagi (mechanikai) összeköttetést keresve a „külvilág” és a „belvilág” fizikája–fiziológiája között (KATONA F. 2005 pp.75–85; BOTH M. – CSORBA F. L. 2003 p. 252.). Ebben a mechanikai értelemben használta a „*milieu*” szót a Francia Enciklopédia megfelelő szócikke is.

---

20 Figyelemreméltó, hogy a fogalmak egy része az alkímiából átvett szó: tudjuk, hogy maga Isaac Newton is sokat foglalkozott alkímiával.

A mechanikus szemlélet hatását tükrözi Claude Bernard *milieu de l'interieur* (belső miliő) fogalma is, amelyet a kortárs Charles Robin-től vett át, s amelyet kezdetben (1854-től) a testnedv vagy vér (humor) szinonimájának tekintett (GROSS, CH. 1998). Bernard felismerte, hogy a külső és belső miliő alapvetően különbözik egymástól. A belső miliőnek önálló funkciója van. Például az emlősök testhőmérsékletüket aktívan képesek szabályozni, így meg tudják őrizni annak viszonylagos állandóságát²¹. Bernard megállapítása szerint: „*Minden fontos életműködés funkciója az, hogy biztosítsa az egyetlen célt, az életfeltételek állandóságát a belső környezetben. (...) A belső környezet állandósága a szabad és független élet feltétele.*” (GROSS, CH. 1998 p. 383.) Bernard felismerése az élőlények belső egységét és egészségét vizsgáló, és máig tartó kutatási program kiindulópontja lett, de – meglepő módon – csak a XX. század első évtizedeitől²². E kutatási program megvalósulása során a „belső miliő” kifejezés elvesztette „közeg” jelentését, és egy adott térrészben ható, szabályozott–szabályozó tényezőket jellemző, elvont teret jelentő fogalommal alakult²³.

Külső és belső környezet kapcsolatára, kölcsönösségére Justus von Liebig kísérletsorozata világított rá elsőként. Liebig számszerűen kívánta jellemezni az egyes fajok tűrőképességét, tehát azt, hogy az egyes fajok mit tűrnek, mit igényelnek, mit kedvelnek, hiszen ebből következtetünk arra, hogy milyen környezet a megfelelő számukra. Vízkultúrák kísérletsorozatában a növény növekedési ütemét vizsgálta a tápoldatok sóösszetételének függvényében. Felismerte, hogy legkisebb koncentrációban jelenlévő ion szabja meg a növekedés ütemét. Tágabb értelemben az összefüggés érvényes minden mérhető környezeti hatásra, például a napfény erősségére, a hőmérsékletre

21 Ezzel egy időben ismerték fel a vércukorszint szabályozottságát, a hormonok szerepét is.

22 Az elfeledettség szempontjából némi hasonlóság van Bernard és Gregor Mendel vagy Festetics Imre munkássága között (BÁNKUTI Zs. et al. 2011 p.184.).

23 E folyamat néhány lépését jelzi a homeosztázis fogalmának bevezetése Walter Cannon révén, a kibernetika megszületése Norbert Wiener, munkáiban (WIENER, N. 1974), de tágabb értelemben ide kapcsolható a miliő fogalmának nem természettudományos, hanem filozófiai, szociológiai és irodalomelméleti kiterjesztése is, például Auguste Comte vagy Emile Zola írásaiban (MICHALKÓ G. 2005).

is. A Liebig-elv ismeretében nyert új értelmet a környezet fogalma. Nem azonos többé a közeggel (azzal az anyaggal, amely az élőlényeket körülveszi), sem a földrajzi koordinátákkal jellemezhető helyszínnel. A környezet az oksági összefüggéseket leíró összetett fogalommá vált. Elemei azon korlátozó (limitáló) tényezők, amelyek ténylegesen befolyásolják (vagy befolyásolhatják) az adott élőlény életműködéseit. Az élettani kutatások – mint Bernard és Liebig vizsgálatai – az egyed életműködéseire irányultak, megállapításaik ezért az élettani környezetre (miliőre) vonatkoznak. A fogalom azonban kiterjeszthető az egyed feletti szerveződési szintekre (populációkra, életközösségekre) is, ez az ökológiai környezet, ill. miliő. Minden faj igénye sajátos, környezetük is az: ahányféle faj van, annyiféle környezet (JUHÁSZ-NAGY P. 1984 pp. 79–100.). Egy erdő mélye egészen más környezetet jelent a benne élő őznek, kullancsnak vagy embernek. Az élőlény és ökológiai környezete között kölcsönösségi viszony van. A környezet szabja meg, hogy milyen élőlény élhet benne, magát a környezetet viszont az adott élőlény, illetve élőlénypopuláció tulajdonságai: tűrőképessége (toleranciája) alapján értelmezhetjük.

Egy adott tájegység környezeti tényezői jelentik a külső miliőt, ennek élőlényekre gyakorolt hatása a belső miliőt. Az élőlények egymás környezetét is jelentik, kölcsönhatásaik figyelembe vétele elkerülhetetlen. Teleki igen árnyaltan fogalmazott, figyelembe véve a kapcsolatok kialakulásának dinamikáját is:

„A milieu tana ebben az új formájában születik újjá. Már nem az egyes jelenségek magyarázatát keresi környezetének különböző kategóriájú tünetényei között, hanem az egy helyen csoportosuló tárgyak és jelenségek összes kapcsolatait, egész bonyolult szervezettségét, szóval életét igyekszik a valósághoz mind hívebben megismerni. És a már fejlődéstan gondolkörében nevelkedett generatio az egyes jelenségeknek az összességhez való alkalmazkodását és ez összes törekvések nyilvánulását egy folytonos kiegyenlítődésben találja meg.” (TELEKI P. 1917 p 149.)

Az „összességhez való alkalmazkodás” magyarázatakor Teleki óvatosságra int, az egyes organizmusok belső egységére, autonómiájára hívja fel a figyelmet. *„Nem felel meg a való helyzetnek, a természetnek, ha a földfelszín bármely tünetényénél vagy lényénél*

a környezetnek erre gyakorolt hatásáról beszélünk, helyesebb arról beszélni, hogy hogyan fejlődik a környezetében.” (TELEKI P. 2000b p. 20.). Ha a belső miliő csak a külső függvénye lenne, nem létezhetne organizáció. A szervezetek autonómiájának felismerése elvezetett a szerveződési szintek elkülönítéséhez. A miliő fogalma a szerveződési szintek leírásával vált fizikai–fiziológiai fogalomból ökológiai fogalommá. Az ökológia sokféle irányzatának közös jellemzője, hogy az egyed feletti szerveződési szintek mintázatainak vizsgálatából indulnak ki, és ezek okait kutatják. A szerveződési szintek felismerését általánosító rendszerelmélet (Ludwig Bertalanffy) egymásba ágyazott organikus szintek kölcsönhatásaként mutatja be a természet rendjét (GYÖRGY L. 2000 p. 22.; BÁNKUTI Zs. et al. 2011 pp 73–80.) Ebben egy adott szint belső miliője egyúttal az öt alkotó alsóbb szint(ek) külső környezetét (miliójét) is jelenti. A titokzatos „fluidumok” helyett alkalmazkodást evolúciós mechanizmusokkal magyarázzák.

A szerveződési szintek közötti kapcsolat, a szintek és egységek autonómiájának, stabilitásának kérdése a kialakulás dinamikájára, az evolúcióra irányítja a figyelmet, ami Teleki szemléletének is fontos és szerves része.

III.3. Kibontakozás

Az evolutio (latinul kitekerés, kibontás) eredetileg a papirusztekercsek kigöngyölését, tehát valami már korábban meglévő megnyilvánulását, láthatóvá tételét jelentette. Ebben az értelemben voltak „evolucionisták” azok a XVII–XVIII. századi természetkutatók és filozófusok (például Gottfried W. F. Leibniz), akik az ősnemzés elméletét logikailag tagadták, illetve kísérletileg cáfolták²⁴, és az „eleve megformáltság” (preformáció) tanát hirdették (BENEDEK I. 1985 pp. 197–203.). Ez az „evolutio” a mai szóhasználattal ellentétben a belső miliő állandóságát, pontosabban nemzedékről nemzedékre való újraformálódását jelentette (CSORBA F. L. 2012 pp. 177–188.). A mechanika korának természettudósai a belső miliőt egy állandó és racionálisan felépülő szerkezet működtetőjeként értelmezték. Ez összhangban állt a Leopold Cuvier

---

24 (Az ősnemzés tan cáfolatáról lásd BENEDEK I. 1985 pp. 197–203.)

által hirdetett korreláció tanával, amely a szervezet és a környezet harmóniáját, az egyes szervek kölcsönös megfelelését tanította (BENEDEK I. 1975 pp. 175–215.).

A szervezet belső összhangjáról vallott elképzelés azonban ellentétben állt a folytonos változások (transzformizmus, evolucionizmus) tanával, amely a XIX. században széles körben elterjedt. A transzformizmus a formákat és a fajokat egy közös terv vagy forma variációiként, átváltozásaiként értelmezte. A transzformizmust a XIX. század második felében Jean-Baptist Lamarck fejtette ki. Ő aktív, irányító–szervező szerepet tulajdonított a belső környezetet alkotó testnedveknek. *„Aki sokat látott és nagy gyűjteményeket gondosan tanulmányozta, meggyőződhetett róla, hogy a termet, az alak, a részek egymáshoz való viszonya, a szem, a testalkat és az állatoknál a mozgékonyság és tevékenység abban a mértékben változik, amint a lakhely, a fekvés, az éghajlat, a táplálék és az életmód körülményei módosulnak.”* (LAMARCK, J. B. 1986 p. 152.) Az alkalmazkodás, az adaptáció kényszerének kiindulópontja szerinte a külső feltételek (*circumstances*) megváltozása. A belső miliő ezzel arányosan változik, megbontva a szervezetben korábban fennálló összhangot, az új környezethez alkalmazkodó új arányokat hozva létre.

„Ha a kérődzők dűhbe gurulnak, ami különösen a hímeknél gyakori, belső érzésük az érdeklődéstől a fluidumot fokozottabb mértékben hajtja a fej homloki részébe, ahol így egyeseknél nagyobb tömegű szaruanyag választódik ki... erre vezethető vissza a szarvak és agancsok keletkezése.” – írja (LAMARCK, J. B. 1986). Lamarck példái néha érthető derűtséget váltottak ki, ám szemléletmódja több szempontból ma is elgondolkodtató. Egyrészt a „tökéletes konstrukció” elképzelését helyettesítette az „evolúciós barkácsolás” esetleges, történetileg kialakult formáival, melybe beleértette a csökevényes, funkciót vesztett (vagy funkciót változtatott) szerveket is. Másrészt felhívta a figyelmet arra, hogy szükség van a változások összehangoltságának magyarázatára is, hiszen valamilyen mértékű korreláció mégiscsak létezik, a titokzatos fluidumnak tehát össze kell kapcsolnia a sokféle szervet és funkciót. Harmadrészt – és a miliőfogalom kibontakozása szempontjából talán ez a legfontosabb – kiemelte, hogy a külső és a belső egymást feltételezi, a belső

alkalmasságról (adaptáltságról) csak az annak megfelelő külső környezetben (miliőben) lehet beszélni.

Charles Darwin munkássága fordulópont volt az evolúció módjának megítélésében. A külső miliő Darwin elméletében nem irányít, hanem szelektál: egyes változatokat szaporodási előnyben részesít másokkal szemben. Nem az egyedek belső miliője alkalmazkodik a környezetükhöz, hanem a populáció egésze válik alkalmasabbá az öröklötten különböző egyedek gyakoriságainak megváltozása miatt²⁵. Darwin teleológia-ellenessége, statisztikai szemléletmódja, a véletlen szerepének kiemelése, az ember és állatvilág evolúciójának összekapcsolására tett kísérlete máig meghatározó. Lamarck és Darwin elméletéből azonban egyaránt hiányzott a genetika: annak ismerete, hogy az egyedek miként örökítik az adott környezetben kedvező vagy kedvezőtlen tulajdonságaikat, illetve az ezeket lehetővé tevő génváltozataikat. Mendel ugyan kortársuk volt, ám a közel fél évszázadig ismeretlen eredményeit a csak XX. század első évtizedében fedezték fel, így éppen a fiatal Teleki munkásságának évtizedei hozták a klasszikus genetika gyors térnyerését. Teleki olyan máig elismert genetikusok írásaira hivatkozik, mint a Mendelt fölfedező Hugo de Vries, a „gén” szót elfogadtató Wilhelm Johannsen, vagy az amerikai genetika atyja, Thomas Hunt Morgan (MORGAN, TH. H. 1976).

„A zigótában (megtermékenyített petesejtben) rejlő valami, amit általánosságban határozatlanul ‚hajlandóság’-nak, határozottabban körvonalazva Vries ‚pangéné’-nek, Johannsen gén-nek neveznek, határozza meg az egész milieuvel összjátékban az új organizmus karakterét. A génekben adva van a szervezetek reakciónormája; de hogy az ontogenezis ebből mit és mennyire fejleszt ki, az a miliőtől függ. Johannsen itt természetesen a biológiai és nem a geográfiai miliőről beszél, de szavai emerre is állanak, mert szimbiotikus természetében e kettő analóg.” (TELEKI P. 2000b p. 18.)

Teleki jól ismerte korának biológiai irányzatait, sőt e korai tanulmányában a kutatások lehetséges (máig tartó) néhány irányát is

---

25 Természetesen az egyed is alkalmazkodik, de mivel ez nem öröklődő változás, a darwini evolúcióban nem játszik szerepet.

előre jelezte. A német nyelvű biológusok által használt „reakciónorma” (*Entwicklungsnorm*) szót „hajlandóság” helyett ma inkább „egyedfejlődési programnak” vagy „(epi)genetikai tájnak” nevezik. A két fogalom jelentése hasonló: a genom (a gének összessége) által az adott miliőben lehetővé tett egyedfejlődési út²⁶. Teleki már egy korai recenziójában egyértelműen állást foglalt a leszármazástan mellett, ugyanakkor kiemelte, hogy annak mechanizmusáról aligha Darwin mondta ki a végső szót.

„A leszármazástant a köztudatban is el kell választani a kiválogatódás tanától, a tulajdonképpeni darwinizmustól. A leszármazástant ma az összes biológusok elfogadják és tanítása ellen tudományos szempontból nem emelhető semmiféle ellenvetés. Másképp áll a dolog a kiválogatódás tanával, ez nem szolgálhat magyarázatát a fejlődés összes jelenségeinek, ennek az iskolában is csak, mint részleges átalakító tényezőnek szabad szerepelnie. Hibának tartom, hogy itt (a szerző) Reinkét állítja szembe Darwinnal, holott sokkal helyénvalóbb lett volna Eimert, Kassowitzot, Nägelit említeni.” (TELEKI P. 1904a p. 410.)

A Teleki által említett kutatók közül Carl Nägeli Mendel kortársa volt. Max Kassowitz és Theodor Eimer a század első évtizedeiben megerősödő Darwin-ellenes irányzat alakjaiként váltak ismertté. Teleki azért emeli ki őket, mert a leszármazás mechanizmusát Darwintól eltérő módon értelmezték. Eimer belső „belső konstitúció” hatására zajló egyirányú fejlődésről, ortogeneziszről írt (EIMER, TH. 1888). Ennek bemutatását – akár a közoktatás szintjén is – Teleki sokkal célravezetőbbnek tartotta, mint a Biblia szó szerinti értelmezésén alapuló kreacionista magyarázat alternatívaként való ismertetését a „barbár darwinizmussal” szemben, ahogyan azt Johannes Reinke javasolta. A kérdés aktualitását jelzi napjainkban az „intelligent design” mozgalom vagy az „antropikus elv” és a „hivatalos tudomány” képviselői közt dúló heves vita, melynek tétje éppen az, hogy mi jelenhet meg a közoktatásban „tudományként”, és mi nem. Teleki megfontolt álláspontja ma is követendő. Az evolúció tényét ésszerű érvekkel nem lehet tagadni, ám irányultságának és a

---

26 Az *Entwicklungsnorm* fogalmát Karl Ernst von Baer vezette be, és Oscar Hertwig ismertette könyvében, erre hivatkozik Teleki (HERTWIG, O. 1916 p. 44.).

mechanizmusának kérdéséről ma is elméleti viták zajlanak (BÁNKUTI Zs. et al. 2011 pp. 15–50; pp. 394–399.)²⁷. A mai elméletek közül egyik – Teleki felvetésével rokonságot mutató – az amerikai Stuart Kauffmané, aki a káoszelméletet és az organikus rendszerelméletet emeli be leírásába, amikor az önszerveződés (spontán rendeződés) és az emergencia (kiemelkedés) jelenségét az ortodox darwinizmus kiegészítőjeként mutatja be:

„A darwini világkép átformálása nem lesz könnyű. A biológusoknak még nincs fogalmi keretük, melyben együttesen tudnák tanulmányozni az önszerveződést és a szelekciót. (...) E keret nélkül az önszerveződés láthatatlan marad, hasonlóan egy átbillenő (Gestalt) kép háttér figuráihoz. Hirtelen szemléletváltással a háttér az előtérbe ugrik, ami pedig eddig az előtérben állt, a szelekció, a háttérbe süllyed. Ám önmagában egyik sem elégséges. Az élet és az élőlények evolúciója egyaránt függ a spontán rendeződéstől és a kiválogatódás erejétől. Új képet kell festenünk.” (KAUFFMAN, S. 1995 p. 8.)

Az atomizált darwini–neodarwini leírás ellentétéként és Teleki szimbiotikus tájfogalmának mai megjelenítéseként idézzük fel James Lovelock Gaia-hipotézisét, mely az egész Földet önszerveződő egységként mutatja be (LOVELOCK, J. 1990). Gaia – mint azt Lovelock hangsúlyozza – nem élőlény, és nem is istennő, hanem egy feltételezett önszabályozó rendszer, melynek azonban akaratlanul is egyéniséget, személyességet tulajdonítunk.

„A földi légkör nem csupán eredménye az élővilágnak, hanem – sokkal valószínűbb módon – annak céltudatos alkotása. Nem él, de a macska bundájához, a madártollhoz vagy a darázs-fészekhez hasonlóan az élő rendszer olyan kiterjesztése, aminek feladata a kiválasztott környezet fenntartása. (...) Jogos az a kérdés, hogy mi az egyes gázok, például a metán feladata. Ez éppolyan logikus, mint rákérdezni a vérben keringő cukor vagy inzulin feladatára. A kérdésnek azonban csak a Gaia szempontjából van célja és értelme, valószínűleg ezért nem tették fel már jóval korábban is.” (LOVELOCK, J. 1990 p. 30.)

---

²⁷ Az antropikus elvről lásd pl. Székely L. az „értelmes tervezettségéről” pro pl. Behe és Dembski, kontra pl. Gánóczy és Kutrovács et al. könyveit, ill. cikkeit.

Lovelock funkciókat kutató, organikus szemlélete ősi hagyományt elevenít föl. Eltekintve a Gaia elnevezés szándékoltan mitikus eredetétől, a kölcsönös összefüggések rendszere és az egymásra utalt szerveződési szintek képe olyan szerzőket idéz föl, mint Pál apostol²⁸, Giordano Bruno (BRUNO, G. 1972), Baruch Spinoza (SPINOZA, B. 1979) és maga Teleki Pál. Ami Lovelock elméletében valóban új, az a funkciók keresésének kiterjesztése olyan területre, mely technika híján korábban hozzáférhetetlen volt a kutatás számára. Az elmélet ezzel olyan kérdések fölvetését engedi meg, melyek kutathatók, ellenőrizhetők tudományos módszerekkel, ezért e hipotézisnek a természettudományok rendszerében van a helye (BORHIDI A. 2002; SCHNEIDER, S. et al. eds. 2004). Gaia egészének evolúciója biztosan nem mehetett végbe a Darwin által leírt módon (nincs egy sor „vetélkedő Gaia”, melyek közt szelekció folyhatna), inkább emergencia, vagy – Teleki szavaival – teremő szintézis útján.

III.4. Fenntarthatóság

A nyílt rendszerek termodinamikájának kutatói írták le, hogy energiaszóró (disszipatív) rendszerekben a belső miliő tartósan rendeződhet (PRIGOGINE, I. – STENGERS, I. 1995). Vitatott, hogy a belső rend változásait mi és hogyan irányítja, továbbá a rendezettség fennmaradását mi és hogyan teszi lehetővé. Az egyszerű szelekciós modell nem ad magyarázatot a „teremő szintézisre”: az élőlények tulajdonságainak spontán kiemelkedésére, emergenciájára. A külső miliő befolyásolja az élőlények belső átalakulásainak sebességét, e folyamatok dinamikáját, de nem szabja meg annak eredményét. Az evolúció egyirányúsága miatt az ismétlődő mechanizmusok megismételhetetlen egységeket hoznak létre. Ilyen egységek, természeti létezők azok a miliők, melyek a Föld egy-egy pontján az ottani életközösség fennmaradásának lehetőségét biztosítják és kiterjedésüket korlátozzák. Ilyen egység lehet egy tó, egy szurdokvölgy vagy egy erdő talaja, de földrajzi megközelítésben ilyen egyedi egység egy-egy táj is.

---

28 Pál az Egyház titokzatos testéről: 1 Kor. 12

Mint azt Teleki kiemeli, minden táj arculatának, jellegzetességeinek meghatározásában más-más tényező (faktor) lehet jelentős, így az ott élő emberek tájformáló tevékenysége is azzá válhat. A milió tehát hat az ott élő emberre, de a gazdálkodó ember is alakítja saját miliójét. A fenntarthatóság, a diverzitás és a stabilitás fogalmai jelzik a környezetformálás lehetséges játéktérét, határait. Nyilvánvaló, hogy csak az a gazdálkodás és gondolkodásmód lehet tartósan fenntartható, amely nem veszélyezteti az adott életközösség stabilitását, azaz összhangban áll a táj adta lehetőségekkel. A tájak sokfélesége eszerint feltételezi az ezekhez alkalmazkodó gazdálkodási és gondolkodási módok sokféleségét (diverzitását). A stabilitás – hangsúlyozza Teleki – szorosan kötődik a tájban élő ember biológiai és közösségi tradícióihoz, azaz genetikai és kulturális–spirituális hagyományaihoz. E tradíciók nem mereven rögzítettek, hanem – éppen sokféleségük és egymásrautaltságuk miatt – változékonyak, alkalmazkodóképesek.

A stabilitás, a komplexitás és a diverzitás fogalomhármasa a modern ökológia szerint szorosan összetartozik, egyúttal tájékozódási pontot kínálva azoknak a gazdasági és politikai céloknak, amelyek a fenntarthatóságot szolgálják. Összefüggésüket így világítja meg az ökológus Juhász-Nagy Pál és a közgazdász Zsolnai László:

„... Mondjuk ki, hogy a stabilitás, komplexitás és diverzitás a biómok (Telekinél 'életegységek') holisztikus jellemzői. Vagyis itt a biómok olyan sajátságairól van szó, amelyek nem vagy nemcsak a bióm-komponenseket illetik meg, hanem a biómokat mint egészeket jellemzik. Más szóval ezek rendszerjellemzők, az egyes komponensek összhatásaként alakulnak ki. De többről, másról is szó van. A diverzitás, komplexitás, stabilitás értékkategóriák is. (...) A beszűkítettség, a stop-helyzet az élet veszte. A diverzitás korlátozása magát az életet lehetetleníti el, hisz a sokféleség az élet alapja, fundamentuma. (...) A komplexitás a diverzitás megmaradásához szükséges. A sokféleség nem maradhat fönn megfelelő összetettség nélkül. Társadalmi vonatkozásban viszont azt tapasztaljuk, hogy mind Nyugaton mind Keleten rendkívül leegyszerűsített, simplex megoldásokat sulykolnak a gazdaság, a politika, a kultúra területén. Hajnal István, a kiváló történész a korábbi európai társadalomfejlődés

sikerességét épp a sokarcúsággal, a több lábon járással magyarázta. Ma épp az ellenkező irányba haladunk. (...) A mindenkori zsarnokság a simplex megoldásokat erőszakolja. Ez ideig-óráig még némi előnnyel is járhat, de előbb utóbb csúfos bukáshoz vezet.” (JUHÁSZ-NAGY P. – ZSOLNAI L. 1992 p. 51.)

Teleki nemcsak mint természettudós, hanem mint politikus is pontosan látta e veszélyeket. Bár politikai pályafutása tragikus halálával derékba tört, természettudósként megfogalmazott üzenete ma is útmutató.

„Mint geográfus, én a nemzetben a tájnak egy elemét látom. (...) Hiszem, hogy a jövőben éppen Európa népeinek sokfélesége, a jellegükben, karakterükben rejlő különböző értéke lesz Európának legnagyobb ereje a világversenyben, Európának ős kultúrája és ennek tradíciója mellett.” (TELEKI P. 2000a p. 308.)

III.5. Irodalomjegyzék

- BÁNKUTI Zs. – BOTH M. – CSORBA F. L. 2006: A kísérletező ember. – Természet-tudomány-történet II. – Budapest: Kairosz
- BÁNKUTI Zs. – BOTH M. – CSORBA F. L. – HORÁNYI G. 2011: A megőrzött idő. – Természet-tudomány-történet III. – Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- BEHE, M. 2002: Darwin fekete doboza. Az evolúcióelmélet biokémiai kihívása. – Budapest: Harmat
- BENEDEK I. 1975: Lamarck és kora. Korrajz. – Budapest: Gondolat
- BENEDEK I. 1985: A tudás útja. – Budapest: Gondolat
- BERGSON, H. 1930: Teremtő fejlődés. – Budapest: MTA
- BORHIDI A. 2002: Gaia zöld ruhája. – Budapest: MTA
- BOTH M. – CSORBA F. L. 2003: Források. – Természet-tudomány-történet I. – Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- BRUNO, G. 1972: A végtelenről, a világegyetemről és világokról. – In. BRUNO, G.: Két párbeszéd. – Budapest: Magyar Helikon
- CANGUILHEM, G. 2001: The Living Being and its Environment (Milieu) (La connaissance de la vie in 1952 Paris). – http://www.marastream.org/wp-content/uploads/2011/11/canguilhem_milieu.pdf – 2016. 09. 06.

- CSORBA F. L. 2012: Korai evolucionizmus. – In: GURKA D. (szerk.): Tudósok a megismerés színterein. – Budapest: Gondolat
- DEMBSKI, W. 2007: Intelligens tervezettség. – Budapest: Laurus
- EIMER, TH. 1888: Die Entstehung der Arten auf Grund von Vererben erworbener Eigenschaften nach den Gesetzen organischen Wachstums. Ein Beitrag, zur einheitlichen Auffassung der Lebewelt. – Jena: G. Fischer
- GÁNÓCZY S. 2008: A „kreacionizmus” és az „értelmes tervezettség” a teológiai kritika mérlegén. – Magyar Tudomány (12): pp.1468–1486.
- GROSS, CH. 1998: Claude Bernard and the Constancy of the Internal Environment. – Neuroscientist 4 (5): – http://www.princeton.edu/~cggross/Neuroscientist_98_Bernard.pdf – 2016. 09. 06.
- GYÖRGY L. 2000: Vissza kozmikus rendhez. Föld Napja. – Budapest
- HERTWIG, O. 1916: Werden der Organismen. – Jena 44 p.
- HORNÝÁNSZKY GY. 1910: Hippokrates. A görög felvilágosodás tudománya. – Budapest: MTA
- JUHÁSZ-NAGY P. 1984: Beszélgetések az ökológiáról. – Budapest: Mezőgazdasági Kiadó
- JUHÁSZ-NAGY P. – ZSOLNAI L. 1992: Az ökológia reménytelen reménye. – Budapest: ELTE
- KATONA F. 2005: Az agykutatás története. Az idegtudományok kialakulása. – Budapest: Medicina
- KAUFFMAN, S. 1995: At home in the Universe. – Oxford University Press
- KUTROVÁČZ G. – LÁNG B. – ZEMPLÉN G. 2008: A tudomány határai. – Budapest: Typotex
- LAMARCK, J. B. 1986: Állattani filozófia. – In: Lamarck, J. B.: A természet fejlődése. – Téka. – Bukarest: Kriterion
- LOVELOCK, J. 1990: Gaia. A földi élet egy új nézőpontból. – Budapest: Göncöl Kiadó
- MICHALKÓ G. 2005: A turisztikai miliő földrajzi értelmezése. – Tér és társadalom 19 – <http://tet.rkk.hu/index.php/Tet/article/view/983/1962> – 2016. 09. 06.
- MORGAN, TH. H. 1976: Az öröklődés fizikai alapjai. – In: CSEHI GY. – MIKÓ I. (szerk.): A genetika évszázada. – Téka. – Bukarest: Kriterion

- NEWTON, I. 2003: Különféle tanulmányaimban a fény tulajdonságairól mondottak magyarázatára szolgáló hipotézis. – In. SZEGEDI P. – ROPOLYI L. (szerk.): Newton válogatott írásai. – Budapest: Typotex, pp 182–206.
- PRIGOGINE, I. – STENGERS, I. 1995: Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa. – Budapest: Akadémiai Kiadó
- SCHNEIDER, S. – MILLER, J. – CHRIST, E. – BOSTON, P. (eds.) 2004: Scientists Debate Gaia. The Next Century. – Cambridge – London: The MIT Press
- SPINOZA B. 1979: Levél Henricus Oldenburg úrnak. – In. SPINOZA, B.: Politikai tanulmány és levelek. – Téka. – Bukarest: Kriterion, p. 222.
- SZÉKELY L. 1997: Az emberarcú kozmosz – Az antropikus kozmológiai elv. – Budapest: Áron Kiadó
- TELEKI P. 1904a: Leszármazástan az iskolában. Recenzió. – Huszadik Század (1):
- TELEKI P. 1904b: Politikai embertan. Recenzió – Huszadik Század (2):
- TELEKI P. 1904c: Társadalomtudomány biológiai alapon. – Huszadik Század (1):
- TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története. Essay. – Budapest: a szerző kiadása. Kilián Frigyes és utóda
- TELEKI P. 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai I–II. – Budapest: Centrum Kiadóvállalat
- TELEKI P. 1937: Mi a földrajz? – Budapesti Szemle, november
- TELEKI P. 2000a: Az európai szellem jelene és jövője. – In. ABLONCZY B. (szerk.): Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. – Budapest: Osiris
- TELEKI P. 2000b: Táj és faj. – In. ABLONCZY B. (szerk.): Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. – Budapest: Osiris
- WIENER, N. 1974: Cybernetics. In: Válogatott tanulmányok, Gondolat, Budapest

IV. Teleki Pál USA-képe

HAJDÚ ZOLTÁN²⁹

IV.1. Bevezetés

A globális, kontinentális, országokon belüli társadalmi, gazdasági, politikai, hatalmi struktúrák átalakulása radikálisan felgyorsult a XIX. század utolsó harmadában, majd a századfordulón. A korszak folyamatainak átfogó megjelölésére, elemzésére, leírására kialakult az imperializmus fogalma, melyet többféle megközelítésben és politikai céllal formáltak.

A nagy átalakulás nem maradt nyom nélkül a földrajzban sem, a modernizálódó tudomány keretében új szakterületek jelentek meg. Éles viták folytak a földrajztudomány fogalmáról, tárgyáról, módszereiről, feladatáról. A természeti és az emberföldrajz (antropogeográfia), az általános és leíró földrajz, az induktív és a deduktív módszer alkalmazásának köre, a szintézis lehetőségei álltak a viták középpontjában.

Az időszak kiemelkedő jelentőségű folyamata az „ágazati földrajzok” tömeges megjelenése volt. Témánk szempontjából a politikai és a gazdasági földrajz létrejötté, majd intézményesülése meghatározó a későbbieket illetően.

A gazdasági földrajz formálódásában a franciák, a németek és az angolszászok jártak az élen. A magyar földrajztudomány jelentős részben követő jellegű volt a német földrajz dominanciája mellett a másik két földrajztudomány is erőteljesen hatott, ezek a hatások egyértelműen kimutathatóak Teleki Pál életművében. Az amerikai hatások különösen az 1912. évi transzamerikai szakmai út során erősödtek meg Teleki gondolkodásában.

1912 januárjában már létrejött az MFT Gazdasági Földrajzi Szakosztálya, mely az új gazdasági folyamatok elemzését tűzte ki célul. A szakosztály létrejötté jelezte, hogy a magyar földrajz részben követi a nemzetközi folyamatokat, részben pedig nemzeti feladatokat is felvállal.

---

²⁹ Tudományos tanácsadó, Dunántúli Tudományos Osztály, Magyar Tudományos Akadémia KRTK RKI, hajdu@rkk.hu

1912 szeptemberében és októberében az Amerikai Földrajzi Társaság jubileumára egy transzamerikai (USA) tudományos és tanulmányi kirándulást szerveztek, melyre Magyarországról Cholnoky Jenőt és Teleki Pált hívták meg. Cholnoky átfogó, nemzetközileg elismert tudományos teljesítménye alapján került meghívásra, Teleki térképtörténeti munkássága, s az MFT főtitkáráként került a meghívottak listájára.

Teleki Pál 1913-ban először a Kereskedelmi Iskolai Tanárképzőben vállalta el gazdasági földrajz oktatását. Nem sok nyoma maradt ottani tevékenységének, de a munka jelezte, hogy vállalta az új kihívásokat³⁰.

Az I. világháború alatt a gazdasági földrajz szinte minden államban megerősödött. Magyarország esetében is megfigyelhető e tendencia, de sajnos nálunk sokkal inkább az I. világháborús vereséghez, illetve a trianoni tárgyalások előkészítéséhez kapcsolható a modern gazdasági földrajz, valamint a gazdasági kartográfiai létrejötte.

A Közgazdaságtudományi Kar létrehozása alapvető jelentőségű volt a vesztes Magyarország jövője, a Gazdasági és Politikai Földrajzi Tanszék kialakítása, a földrajztudomány egésze szempontjából. Teleki számára országos politikai és gazdasági szempontból a trianoni szerződés utáni állapotok korrekt felmérésének a lehetőségét, a tudomány területén pedig a nemzeti érdekek háttérbázisának megteremtését jelentette az intézmény.

Teleki Amerika képe azért lényegi kérdés, mert Teleki lényegében ifjú korától kezdve a magyar mellett két kultúra (a német és az angolszász) szinte egészében mélyedt el. Becsülte a német kultúrát, jelentősen hatott is rá, de földrajzusként csak rá kellett néznie a Glóbuszra, hogy lássa a Brit Birodalom gazdagságát, s az angolszász világ globális, meghatározó lényegét. Teleki az

---

30 Az intézmény jelentős szerepet játszott a magyar közgazdasági gondolkodás fejlődésében és a gazdasági földrajzi oktatásban is. A gazdasági földrajz különböző szintű oktatásának folyamatában kiemelésre érdemes Molnár Béla – Nágel Ede tankönyve, 1928: Gazdasági földrajz (a felső kereskedelmi iskolák számára. I. rész. Gazdaságföldrajzi alapismeretek. A tengerentúli földrészek gazdaságföldrajza. Budapest: Franklin-Társulat.

elsők között ismerte fel és fogalmazta meg az USA világgazdasági, világpolitikai, világhatalmi felemelkedésének várható folyamatát. Nem véletlen korántsem, hogy a londoni követ Jugoszláviával kapcsolatos táviratának megismerése után lett öngyilkos. Teleki tudta, hogy az angolszász világgal szemben nem nyerhetünk háborút.

IV.2. A gazdasági földrajz kialakulása Magyarországon. (Megjegyzések)

Ha tételesen végignézzük a magyar földrajzi szakirodalom formálódását az 1870-es évek elejétől kezdve (a Földrajzi Közlemények alapján), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a gazdasági kérdések fokozatosan kerültek be a magyar földrajzi szakirodalomba, illetve kutatásba. Ebben a településekkel, főleg a városokkal kapcsolatos kutatások, illetve a mezőgazdasági kérdések vizsgálatának a megjelenése játszott meghatározó szerepet.

Elméleti síkon a természeti és emberföldrajz küzdelme hozta a felszínre a gazdasági földrajz kérdését is. A magyar földrajz elmélettörténeti gondolkodása fejlett volt, a két nagy elmélettörténeti összefoglalása³¹ nemzetközi szintű volt.

1912 januárjában az MFT elérkezettnek látta a gazdasági földrajz intézményesítését a maga keretei között. Az alapító tagok (Balogh Margit, Bátky Zsigmond, Ecsedi István, Erődi Kálmán,

---

31 Czirbusz Géza összefoglaló nagy elmélettörténeti munkája jelent meg 1912-ben először. Czirbusz filozófiai szempontból magasan kvalifikált szereplője volt a korszaknak, ugyanakkor stílusa egyfajta újságírói jellegű és módszerű. Czirbusz Amerika ismerő, sőt rajongó volt, akár ténylegesen ott volt a Titanic fedélzetén, akár nem. Czirbusz azt látatta előre 1912-ben, hogy a földrajz megújítása is Amerikában fog megtörténni. (A megfogalmazás stílusa ebben az esetben is sajátos.)

Teleki 1917-ben megjelent földrajzi gondolattörténete más jellegű, mint Czirbuszé, egyes vonatkozásokban felül, más tekintetben mélyen alul múlja Czirbusz monográfiáját.

A magyar földrajzi gondolkodás, földrajztörténet tragédiája, hogy a két volt piarista diák (Czirbusz szerzetes is lett a rendben) szakmai és főként emberi konfliktusa deformálta a teljes magyar társadalomföldrajzi „hangulatot”.

Halász Gyula, Hézsér Aurél, Horusittzky Henrik, Kogutowicz Manó, Kőrösi Albin, Lasz Samu, Leidenfrost Gyula, Littke Aurél, Milleker Rezső, Paikert Alajos, Pécsi Albert, Schafarzik Ferenc, Schwalm Amadé, Sebestyén László, Serli Sándor, Simonyi Zoltán, Sztankovits Ödön, Thirring Gusztáv, Treitz Péter, Vargha György) között ott találjuk Telekit is, hiszen az új szakterület egyik jelentős szószólója már ekkor is. Az alapító tagok listájáról két név feltűnően hiányzik: Cholnoky Jenő és Czirbusz Géza. Cholnoky inkább tudományos fenntartásokból, míg Czirbusz az 1910 után kibontakozó durva, személyes ellentétek miatt maradt távol a szakosztálytól, holott az ő munkássága részben a gazdasági földrajz első teljesítményét is jelentette.

A szakosztály elnökévé Havass Rezsőt választották, akinek számottevő politikai, történeti földrajzi munkássága volt (Balkán, Dalmácia, közjogi földrajz), s megélhetést biztosító hivatásra a biztosítási szektorban talált. Teleki az MFT főtítkáráként a szakosztályban is betöltötte ezt a funkciót. A szakosztály ügyrendjének és programjának tervezetét már Teleki készítette el, melyet az ülésen minimális szövegmódosítással el is fogadtak.

A szakosztály Teleki által meghatározott programja a gazdasági földrajz széles körű művelését tűzte ki célul, a tagság az induláskor lényegében lefedte az időszak teljes emberföldrajz, történeti földrajz, politikai földrajz iránt elkötelezettek teljes körét.

A szakosztály munkássága az I. világháború előtt szervezett volt, a háború alatt tagjai a katonai, gazdasági kérdéseket elemezték. A háború kirobbanása, majd elhúzódása alapvető változásokat hozott a teljes földrajzi gondolkodásban és kutatásban egyaránt.

Az igazi robbanást a gazdasági földrajz fejlődésében a Teleki által megszervezett Békeelőkészítő Iroda tevékenysége hozta. E munka során született meg a tudományos gazdaságföldrajzi térképalkotás elmélete és gyakorlata, hatalmas térképmennyiség készült, s minden korábbinál mélyebben tárták fel az akkori ország népességi, gazdasági, közlekedési stb. sajátosságait.

A másik hatalmas lépést a Közgazdaságtudományi Kar létrehozása, s ott a gazdasági földrajzi oktatás kialakítása jelentette. A

folyamat irányításában kiemelkedő volt Teleki személye, ugyanakkor a „rendszer gazdasági földrajzot” nagyrészt Fodor Ferenc, majd Rónai Andás kiemelkedő munkássága jelentette.

IV.3. Teleki USA-képének alakulása

Az Amerikai Földrajzi Társaság 50 éves évfordulóján megrendezett, nemzetközi szaktekintélyeket felvonultató tanulmányút sok szempontból fordulóponthoz vezetett az Európát minden tekintetben mélyen ismerő Teleki életében. Rá kellett döbbsennie, hogy „Amerika külön világ”, ahol hatalmas változások történnek³². Cholnoky visszaemlékezése szerint Teleki 1912 után kiemelten foglalkozott Amerikával, az USA gazdasági földrajzi kérdéseivel. Cholnoky „Föld és népei” Amerika kötete számára (Budapest 1917) Teleki két térképet készített. Az első térkép (Klíma, népmozgalom és mezőgazdasági rendszer) a farmok átlagos nagyságának és az éghajlat összefüggéseinek az alakulását elemezte. Eredeti megállapításokat tett, de a térkép nagyon bonyolult, nehezen áttekinthetőre sikerült. A második térkép (Klímatípusok befolyása a gyapjútermelésre és a gyapjúipar vándorlására) komplex módon tárta fel a folyamatokat, de ez az ábra is nehezen érthetőre sikerült.

1921 augusztusában Teleki ismét az USA-ba utazott, a Carnegie Alapítvány meghívására előadásokat tartani. A williamstowni egyetemen lényegében politikusokkal tartott politikai előadásokat, politológusoknak. Alapvető célja Magyarország történelmi pozícióváltozásainak a bemutatása volt, történelmi, politikai, gazdaságtörténelmi és földrajzi kérdések egész sorát mutatta be. (Az útnak politikai jelentősége is volt, Teleki úgy vélte, hogy az USA hosszabb távon is valamiféle támogatója lehet a trianoni szerződés revíziójának.)

Professzori kinevezését 1919. december 30-án kapta meg, de tartós szabadságolását kérte. 1921. június 20-án foglalta el a katedráját, miután kivonult a napi politikából. Addig Cholnoky Jenő és Fodor Ferenc helyettesítette a Tanszéken.

---

32 A tanulmányút eseményeit nem elemzem, megtette Cholnoky Jenő az erre vonatkozó, minden szempontból részletes visszaemlékezésében.

A Közgazdaságtudományi Kar megalakulása után alapvető szükségletként jelentkezett az oktatási anyagok elkészítése. Egyetemi előadásait az 1921/1922. évi tanévben kezdte meg Teleki, Amerika gazdasági földrajzának az oktatásával. Korábbi és „napi” friss élményeivel és tudásával magas szinten fogalmazta meg az „íkerkontinensek”, alapvetően azonban az USA helyzetét, gazdaságföldrajzi sajátosságait. Az előadásokat az Egyetemi Közgazdaságtudománykari Ifjúsági Egyesület Jegyzetszerkesztő Bizottsága megbízásából jegyzetelte Kocsis Ferenc, egyetemi közgazdaságkari hallgató.

Teleki a bevezetésben kiinduló pontként megfogalmazta saját földrajztudományi felfogását, annak lényegét: „A földrajz a Föld felszíni életjelenségeinek tudománya” – s így tulajdonképpen a földfelszín élettudományának, fiziológiájának nevezhető. A földrajztudomány lényegében az életfolyamatokat tanulmányozza. Lényegi kérdésnek tekintette, hogy: „Miért kezdjük a gazdasági földrajzot Amerikával?” Teleki úgy látta, hogy Amerika felépítésében a „legegyszerűbb és legvilágosabb” kontinens. Tájai a legkülönbözőbb éghajlatok alatt a legkülönbözőbb karaktereket mutatják, de minden egyes tája nagy területen határozott karakterű, világosan megkülönböztethető, jellegzetes.

A jegyzet legfontosabb céljának nem az egyedi adatok tömegének a bemagolását tekintette (az egyedi adatok, termelési értékek folyamatosan változnak), hanem a szélesebb összefüggések megértését, a gondolkodási struktúrák építését, a hallgatók módszertani felkészítést tartotta. Önállóan elemezni tudó fiatalok tömegének a kiművelése a cél. A tanulás során kiemelkedő szerepet szánt a térképeknek, illetve, hogy mindig a hallgató keze ügyében legyen egy jó atlasz, hogy a tanultakat be tudja illeszteni más tekintetekben, más területekre vonatkozóan is.

Akontinentális regionális gazdasági földrajz Teleki felfogásában olyan komplex földrajz, mely a gazdaság fejlődését, éppen aktuális állapotát nem elszigetelten, hanem természeti földrajzi környezetébe ágyazva vizsgálja. A domborzat, a klíma, a hidrogeográfiai adottságok, a talaj, a természetes növénytakaró komplex rendszere

jelentős hatást gyakorolt a terület népességének és gazdaságának hosszú távú formálódására.

A természeti viszonyok elemzésekor Teleki kismértékben saját helyszíni megfigyeléseire, nagyobb részt – korrekt módon hivatkozott – amerikai munkákra alapozva foglalta össze. E tekintetben igazán eredeti megállapításokat alig tesz, inkább a komplexitásra törő szemlélete teszi lényegessé a hallgatók számára az Észak-Amerikával foglalkozó mintegy 50 oldalnyi anyagot. Hangoztatja a térképpel való tanulás szükségességét, hiszen a fejezet ábraszegény. (Amerikai regionális földrajzot ad, de a természeti viszonyok elemzésekor megjelenő mindössze két ábra összehasonlítja az USA és Oroszország búzatermelési területi sajátosságait).

Ha azt a kérdést tesszük föl, hogy a korabeli közgazdász hallgató a „természeti tényezőkkel” foglalkozó összeállításból megtanulhatta-e Észak-Amerika természeti földrajzát, akkor azt a választ kell adnunk, hogy nem, de nem is ez volt Teleki célja. Sikerült érzékeltetnie a földrajzi tényezők sokszínűségét, s Észak-Amerika természeti erőforrásainak gazdagságát. A hivatkozott irodalom alapján az érdeklődő hallgató el is indulhatott az önálló kutatás irányába.

Az emberi, a történelmi faktor belenyúl a többi természeti tényezők versenyébe – indította az ember szerepének értékelését Teleki. Az őslakosság – számánál, életmódjánál fogva – még inkább belesimult a környezet rendszerébe, az európai ember megjelenésével, különösen tömegesedésével lényegesen megváltozott a természet adottságainak a hasznosítása. Az egész kontinens fejlődése megérthetetlen a bonyolult demográfiai, migrációs és kényszerbetelepítési folyamatoktól (afrikai eredetű rabszolgák).

A terület koloniális viszonyai sajátosan tagoltak voltak, történetileg több európai hatalom jelent meg az észak-amerikai térségben, de az angolok és a franciák váltak meghatározóvá, csak a déli területeken jelent meg egyfajta spanyol dominancia. Az oroszok etnikailag csak kisebb mértékben jelentek meg.

Teleki „szabadságharcnak” (végül is magyar történeti gondolkodással elemezte a folyamatokat), s nem függetlenségi

háborúnak nevezte az állami függetlenség megteremtéséhez vezető folyamatot. A függetlenné vált ország belső területei, társadalmi, gazdasági struktúrájában és fejlődésében erősen különbözővé vált (Észak–Dél), s a nyugati előrenyomulás és a területek megszerzése további belső strukturális differenciálódást hozott.

Az amerikai polgárháborúnak meghatározóan belső okai voltak (bár külső támogatók is megjelentek időnként), s lényegében a területi gazdasági, társadalmi, politikai érdekkülönbségek vezettek el hozzá Teleki szerint. A véres polgárháborúban „Észak” győzött, az ottani struktúrák váltak dominánssá a gazdaságban, s a társadalmi, politikai folyamatokban is. Észak győzelme azt jelentette, hogy a liberalizmus és a szabad verseny kapott erőteljes támogatást.

A belső átalakulás, a gazdaság, az ipar, a kereskedelem, a pénzügyi szektor gyors fejlődése, szinte robbanása, a hatalmas nagy belső piac, az egységes politikai tér rövid időn belül a nagyhatalmak sorába emelte az USA-t. Bizonyos tekintetben világtörténeti egyediség az USA történeti pályája, a gyarmati sorsból rövid időn belül vált nagyhatalommá, majd világhatalommá. Teleki megérezte ezt a különösséget, helyszíni tájékozódásai során egyre inkább „felnézett az USA-ra”, Magyarországon belül talán mindenkinél jobban látta az ország jövőbeni lehetőségeit.

Teleki nem csak felismerte, de a hallgatókban tudatosította is, hogy az USA területi nagysága, geológiai, talajtani, éghajlati adottságai miatt „... a világnak autarchiára a legképesebb államterülete”. A gumit leszámítva mindent meg tud termelni önmaga számára. Az „autarchikus” fejlődés erőteljes eleme volt az amerikai gazdaságnak, de megjelent a világkereskedelmi pozíció és szemlélet is. Teleki mintegy mentegetve írja, hogy az amerikai világuralomra való törekvés nem európai értelemben vett világuralom, hanem, az „amerikai felfogás” világuralmát jelenti.

Az USA politikai szervezete és területi gyarapodása szorosan összefüggött. Minden területi növekedés új politikai intézkedések sorát igényelte. Az 1920. évi népszámláláskor az

ország népességszáma 105 millió fő volt, melynek 88 százalékát a fehér bőrű populáció adta. Erre az időszakra már csak 270 ezer fős eredeti indián népessége maradt az országnak. A mintegy 10 milliós néger népesség helyzete nagyon eltér az ország különböző területein.

Az ország gazdagságának és gazdaságának részletes, adatszerű feldolgozásakor Teleki elsősorban a világgazdasági jelentőségű készletekre és termelésre koncentrált. Részletesen bemutatja, hogy az USA szinte minden tekintetben kitüntetett pozícióban van a bányászat területén.

A mezőgazdaság bemutatásakor területi és termelési részletezést nyújt, láthatóan az amerikai mezőgazdaság kérdésköre nagyon izgatta. (A magyaróvári gazdasági akadémiai tanulmányok nem múltak el nyomtalanul.)

Teleki számára különösen fontos volt az USA demográfiai folyamatainak megértése és megértetése. (Az Egyesült Államok vonzóereje Európa népeire. A bevándorlás adatai). Az USA elsősorban a gazdasági lehetőségeivel (a korlátlan lehetőségek hazája) vonzotta az európai (fiatalabb) népességet, illetve korosztályokat. A népességvonzó hatása (a számsorokkal igazolta), ha eltérő arányokban is, de kihatott egész Európára, így a Monarchiára, s a történelmi Magyarországra is. Minden újonnan érkező számára a legfontosabb mérce a saját képességei és teljesítménye volt.

Teleki nem csak összességében, hanem intenzitásban is nézte a gazdasági folyamatokat, értékelte a „lakosság fejtszámára átszámított (Per capita) mutatókat”. Nem csak az ország „tömege” számít a legtöbb dologban, hanem az, hogyan oszlik meg az egy főre jutó termelési mennyiség, fogyasztás, érték.

Teleki érzékelte és érzékeltette, hogy az amerikai termelés nagyságrendje, „expanziója” nem egyszerűen európai jellegű, hanem más minőséget hordoz mind az iparban, a közlekedésben és a mezőgazdaságban is. A gazdasági folyamatokat alapvetően a belső piac mozgatta, de már egyes területeken dinamikusán nőttek a külső, külkereskedelmi kapcsolatok is.

Teleki az USA területén figyelt fel arra, hogy a népesség területi eloszlása és települési koncentrációja viszonylag gyorsan

változik, különösen a nagyipar vált új, meghatározó településformáló tényezővé. Az ipar munkaerő szükséglete határozta meg alapvetően a belső migrációs folyamatokat, s részben a külső bevándorlás nagyságának szabályozását is. Rövid idő alatt új nagyvárosok jöttek létre az ipari specializáció bázisán.

A javak elosztása (kereskedelmi centrumok) és a közlekedés között természetes, egymást erősítő kapcsolatrendszer jött létre. A termelés „termékei” a fogyasztáson keresztül realizálódtak, a piac és a piaci kapcsolatok jelentősége mindenki számára evidens volt az USA-ban. Nem az állam „terelte” alapvetően a folyamatokat, mint sok helyen a korabeli Európában.

A mezőgazdaság és a mezőgazdasági népesség helyzete sok tekintetben különbözött a korabeli európai pozícióktól. Nem parasztok, hanem farmerek képezték a mezőgazdaság humán erőforrását. A farmer számára nem a tradíció, hanem szintén az értékesítési lehetőség, a piac volt a meghatározó. A farm életforma az ország területén mindenütt megjelent, de részben a termelési zonalitás miatt voltak jelentős különbségek és sajátosságok is.

Az USA szomszédos területekkel való kapcsolatán keresztül vezet át Teleki Észak-Amerikából Dél-Amerika elemzésébe. Ebben a tekintetben meghatározó a Monroe-doktrína önálló fejezetben való rövid bemutatása és elemzése. Teleki az I. világháborút lezáró magyar békeküldöttség volt fődelegátusaként, volt külügyminiszterként és miniszterelnökként érzékeny politikai földrajzusként értette a Monroe-doktrínát (Amerika az amerikaiaké, fogalmazott a történeti közfelfogás szerint Monroe amerikai elnök 1823-ban), s felismerte funkciójának változását (megszületésekor kezdetben volt egy védekező tartalma és üzenete is, majd a nagyhatalmiság és a területi szupremácia kifejezőjévé vált).

Dél-Amerika földrajzi kérdésköre, gazdasági földrajza lényegében csak rövid vázlatként jelenik meg a jegyzetben. Azt a korabeli hallgató egyértelműen felismerhette, hogy nem csak az akkori magyar közfelfogásban (Amerika valójában az USA), de Teleki művében is ez egyértelmű.

Dél-Amerika gazdasági kapcsolata Észak-Amerikával rövid fejezeten keresztül visszakapcsol az USA elemzéséhez. Az USA

világgazdasági szerepének növekedése egyértelmű, egyszerre termelő és kereskedő állam. A világgazdasági, kereskedelmi szerepét először váltotta át politikai, nagytérsegi hatalmi tényezővé Dél-Amerika tekintetében. A korábbi gyarmattartó hatalmak befolyását erősen korlátozta (elsősorban gazdasági befolyással és eszközökkel, de ha kellett élt más eszközökkel is). Spanyolország és Portugália lényegében a „nyelvet hagyta örökül” Dél-Amerikában.

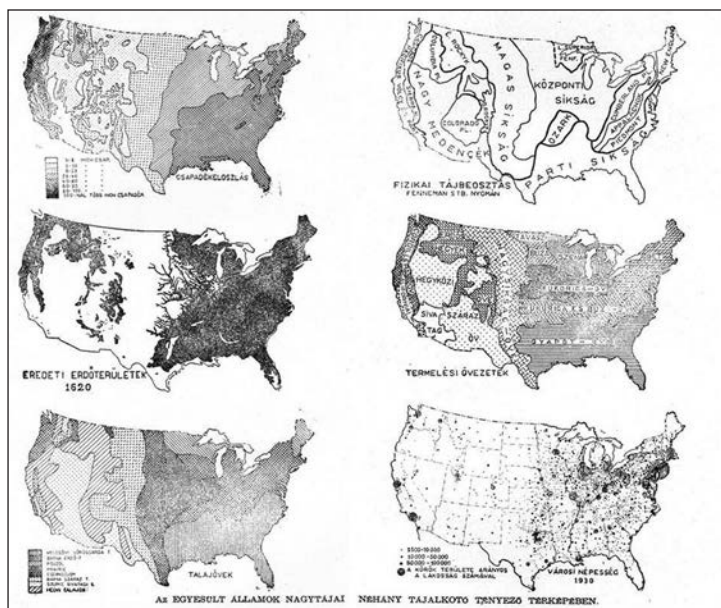
Az Egyesült Államok mint nagyhatalom sok szempontból történelmi különlegesség és egyediség Teleki szerint. A leginkább saját a többi és korábbi, történelmi nagyhatalmakhoz képest az, hogy az USA világtermelési és világkereskedelmi hatalom is egyben. Az USA nem volt militáns hatalom, csak a spanyol–amerikai háború révén (a Fülöp-szigetek megszerzésével) vált „de facto expansív világhatalommá”. (A volt gyarmatból gyarmatszerző világbirodalom formálódása indult el.)

Teleki egyik vezérfonala a jegyzetben az amerikai–brit kapcsolatok alakulásának nyomon kísérése. A két hatalom között folyamatos és globális versengést lát, de úgy vélte, hogy nem jöhet létre közöttük komolyabb konfliktus. „Inkább megegyezés, szövetkezés, a világpiac közös kihasználása lesz” a két fél közötti meghatározó viszony.

Külön kérdés a jegyzet stílusa, érthetősége. Teleki nagyon bonyolultan, gyakran pontatlanul, rosszul fogalmazott mind előadásaiban, mind pedig írásaiban. Cholnoky Jenő azzal mentegette halála után, hogy oly gazdag és összetett volt a gondolatvilága, hogy gyakran összekuszálódtak a kategóriák, a mondatok. Telekit könnyen félre lehetett érteni a rendszertelenség és a gondolatzsúfoltság miatt. E tekintetben a magyar földrajz rossz hagyományokkal rendelkezik. „Teleki nem volt olyan pongyola, olyan szórakozott és zavaros előadó, mint Lóczy, de ő is nagyon összekuszálta a gondolatokat.” (CHOLNOKY J. é.n. p. 287.)

A Gazdasági élet földrajzi alapjai (TELEKI P. 1936 pp. 523–561., II.) kötetben összefoglalja az USA komplex gazdasági, politikai, szociális kérdéseit. Rögtön az elemzés elején visszautal 1922-es jegyzetére is. Ebben a munkában már területileg is differenciáltan

mutatja be az USA struktúráit (6. ábra). A fejezet ábra, táblázat és képanyaga gazdag.

6. ábra: Az USA belső földrajzi strukturálódásai Teleki szerint
 Forrás: TELEKI P. 1936 pp. 536–537., II.

Teleki Európából nézte, s az európai sajátosságokkal vetette össze az USA legalapvetőbb kérdéseit: az USA egyes államai nem tájegységek, az egyes államok lakosságai nem nemzetek. Ezek az államok részben egymástól függetlenül keletkeztek, és van is politikai tradíciójuk, de nagyban egészében konvencionálisan, egyformán keletkezett és konvencionálisan, egyenes vonalakkal elhatárolt, a természethez és természetes egységekhez semmiféle vonatkozásban nem álló terület egységek ... Az amerikai élet egység asszimilál, az európai differenciál. ... A gazdaság még tradíciójában is mindernek előtt a korlátlan vállalkozási készségben gyökerezik. Tradíciója tehát azoktól a tradícióktól való függetlenedés, amelyek az európai gazdálkodás lelki és formai kötöttségét okozzák.

IV.4. Összegzés

Teleki életében a tudomány művelése és a politikai tevékenység szinte mindenkor és minden megközelítésben összekapcsolódott. Ez Magyarország esetében minden vonatkozásban evidens volt. Amerika és az USA esetében ez nem látszik első megközelítésben ennyire nyilvánvalónak, de már az első egyetemi jegyzete is erről szól lényegében. Az amerikai előadássorozatában Magyarország sajátos kérdéseit kívánta bemutatni az amerikai politikai elit és egyetemi hallgatók számára. Amerika, illetve az USA gazdasági földrajzát közgazdász hallgatók (a közeljövő új gazdasági vezető rétege) előtt magyarázta.

Teleki a maga számára is világossá tette, hogy Magyarország számára az USA barátsága előnyt hozhat hosszabb távon, meggyőződése volt, hogy Magyarország nem politizálhat az angolszász világgal szemben. Ilyen politika és konfliktus csak Magyarország vereségével végződhet. A meggyőződéséből fakadó következtetését önmagára vonatkozóan tragikusan levonta öngyilkosságával.

IV.5. Irodalomjegyzék

- CHOLNOKY J. 1922: Az emberföldrajz alapjai. – Magyar Földrajzi Értekezések IV. – Budapest
- CHOLNOKY J. é.n.: Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal. – Budapest: Vajda–Wichmann kiadás
- CZIRBUSZ G. 1912: A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. – Budapest: Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat
- CZIRBUSZ G. 1915: Anthro-po-geografia I. (A Föld felületi formáinak hatása.) – Budapest: Franklin-Társulat
- CZIRBUSZ G. 1917: Anthro-po-geografia II. (Az ember geográfiája.) – Budapest: Franklin-Társulat
- CZIRBUSZ G. 1919: Anthro-po-geografia III. (Geopolitika.) – Budapest: Franklin-Társulat
- DÉKÁNY I. 1918: A földrajz tudományos módszere és ismerettana. – Földrajzi Közlemények 46 (1): pp. 1–22.

- DÉKÁNY I. 1920: Mi a kultúrföldrajz (anthropogeografia) és jelentősége. – Magyar Középiskola 13 (7–10): pp. 82–91.
- DÉKÁNY I. 1922a: A politikai földrajz jelen állása. (Az államföldrajz mibenléte, viszonya a kultúrföldrajzhoz és problémáinak belső tagozása.) – Föld és Ember 2 (1): pp. 42–53.
- DÉKÁNY I. 1922b: Kritikus fejezetek az államföldrajzban. – Föld és Ember 2 (2): pp. 114–129.
- FITOS V. 1917: Milyen tudomány a geográfia? – Földrajzi Közlemények 45, pp. 362–392.
- FODOR F. – CHOLNOKY J. – TELEKI P. 1920: Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. – Budapest: Magyar Földrajzi Intézet
- FODOR F. 1919: A békeelőkészítés földrajzi vonatkozású munkálatai. – Földrajzi Közlemények 48 (1–10): pp. 45–47.
- FODOR F. 1920: A csonka magyar állam politikai–földrajzi helyzete. – Magyar Katonai Közlöny 8 (2): pp. 91–97.
- FODOR F. 1924: Magyarország gazdasági földrajza. – Budapest: Franklin-Társulat
- FODOR F. 1925a: A trianoni Magyarország földrajza. – In. PETHŐ S.: Világostól Trianonig. – Budapest: Enciklopédia Rt. pp. 249–324.
- FODOR F. 1925b: Általános gazdasági földrajz. (A gazdasági élet földrajzi tényezői.) – Budapest: Athenaeum
- FODOR F. 1925c: Magyar föld – magyar nép – magyar sors. – Budapest: Kir. Magyar Egyetemi nyomda
- FODOR F. 1926: A gazdasági földrajz mai állása. – Magyar Földrajzi Évkönyv, pp. 88–103.
- FODOR F. 1933: Bevezetés a gazdasági földrajzba. – Budapest: Szent István Társulat kiadása
- FODOR F. 2001: Teleki Pál : Egy „bujdosó könyv”. – Budapest: Mike és Társa Antikvárium
- HAJDÚ Z. 1998: Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban – Tér és Társadalom (3): pp. 93–104.
- HAJDÚ Z. 2000: Dékány István: A modern magyar társadalomföldrajz egyik megteremtője és elfelejtett egyénisége. – In. DÖVÉNYI Z. (szerk.): Alföld és a nagyvilág: Tanulmányok Tóth Józsefnek. – Pécs pp. 341–354.

- TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története. Essay. – Budapest: a szerző kiadása. Kilián Frigyes és utóda
- TELEKI P. 1922: Amerika gazdasági földrajza: különös tekintettel az északamerikai egyesültállamokra. – Közgazdasági és közlekedési földrajzi jegyzetek 1. – Budapest: Centrum Kiadóvállalat
- TELEKI P. 1923: The Evolution of Hungary and its Place in European History. – New York: McMillan Co.
- TELEKI P. 1924: Általános gazdasági földrajz, különös tekintettel az óvilági kontinensekre. – Budapest
- TELEKI P. 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai I–II. – Budapest: Centrum Kiadóvállalat

V. A „carte rouge” – vörös térkép jelentősége statisztikatörténeti szempontból

PAPP-VÁRY ÁRPÁD³³

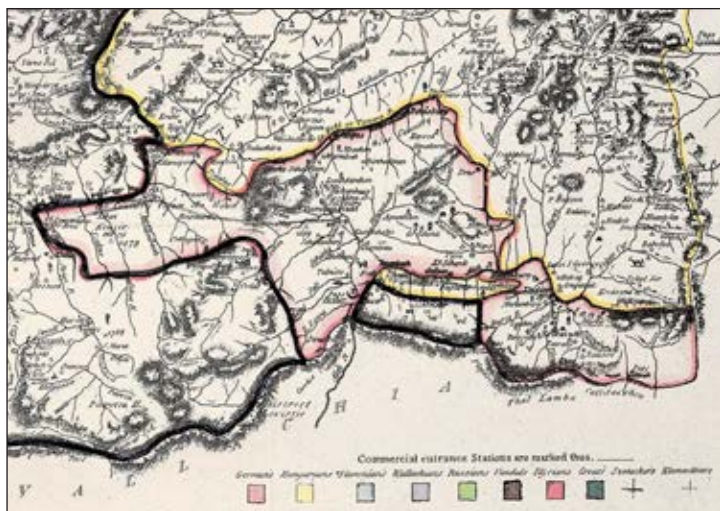
Amikor Teleki Pál, mint térképész kerül szóba, először mindenki az általa szerkesztett néprajzi térképre gondol. Ez érthető, hiszen ez a térkép 1919–1941 között 17 különböző kiadásban látott napvilágot (ABLONCZY B. 2005). A többi nemzetiség színei közül a magyarokat kiemelő vörös színtelületeket átszelő határok a két világháború közötti nemzedékek számára meggyőzően igazolták Trianon igazságtalanságát. Teleki térképén a lakott területeket egyenlő nagyságú kis négyzetek borítják, és minden négyszög azonos számú embert jelent. A négyzetek színe az adott népesség nemzetiségét mutatja.

V.1. A legkorábbi tematikus térképek

Az XVIII. században megszülettek az első tematikus térképek. Ezek nemcsak a Föld felszínét, hanem a felszínre vetíthető jelenségeket szemléltették. Az első tematikus térképek jelmódszerrel (pl. uralkodó szélirányok, sóbányák, só szállítás útvonalai), később felületi módszerrel szemléltették az ábrázolni kívánt témát. A legkorábbi felületi ábrázolású tematikus térképek a földtani rétegek (1736) és a nyelvek elterjedését (1741) mutatták. A nyelveket ábrázoló térképet hamar követték a nemzetiségeket szemléltető munkák. Ezek a térképek a nemzetiségek elterjedését egy adott nemzetiség többsége által lakott települések határvonallal való lekerítésével vagy a terület teljes felületének kiszínezésével ábrázolták. Az első magyar nemzetiségi térkép, Korabinszky János Mátyás Magyarország térképe (1 : 1 500 000) a határvonalas módszerrel készült, 1795 körül (7–8. ábra). Napjainkban egyre több energiát igényel a szükségleteink kielégítése.

---

33 Egyetemi magántanár, Magyar Földrajzi Társaság, pappvary.arpad@epito.bme.hu

7. ábra: Korabinszky nemzetiségi országtérképének részlete a nemzetiségek jelölésével

8. ábra: Korabinszky nemzetiségi országtérképe Robert Townson munkájában, 1797

Az állami népszámlálások általánossá válása megfelelő alapot jelentett a különböző néprajzi, gazdasági jelenségek térbeli elterjedésének a bemutatására. Az Osztrák Monarchia 1850. évi népszámlálási adatai alapján Czörnig, Karl, Freiherr megszerkesztette és 1857-ben Bécsben megjelentette a birodalom felületi színezésű néprajzi térképét (9. ábra). A térkép érdekessége, a vörös térképpel egybevetve, hogy ezen az osztrákokat a legfeltűnőbb színnel, a vörössel, a magyarokat a legkevésbé szembeötlő fehér színnel, a többi nemzetiséget a sárga, narancssárga, zöld árnyalataival ábrázolta. (Az 1880. évi magyar népszámlálás anyanyelvi kérdésre adott válaszai alapján Réthely Ferenc 1888-ban megjelentette hazánk etnográfiai térképét, 1888).

9. ábra: Az Osztrák Birodalom néprajzi térképe, 1857

V.2. Felkészülés a béketárgyalásokra

1918 szeptemberére nyilvánvalóvá vált, hogy a tárgyalások nemzetiségi viszonyainkkal és az országnak ezen az alapon való feldarabolásával fognak foglalkozni. Teleki Pál (1879–1941) fel akart készülni a túlzó politikai elképzelések cáfolására, a tényleges helyzet tényszerű bemutatásával. A háborús körülmények között, a

kor elérhető vezető földrajztudósaival, 1918. október 2-án megvitatta a lehető legrészletesebb nemzetiségi térkép elkészítésének a koncepcióját az 1910. évi népszámlálás adataival. A munka alapja az 1 : 200 000 méretarányú topográfiai térképsorozat lett. Különböző színű és nagyságú, 50, 100, 500, 1000 lakost jelző, kézi festésű körökkel ábrázolták a nemzetiségeket.

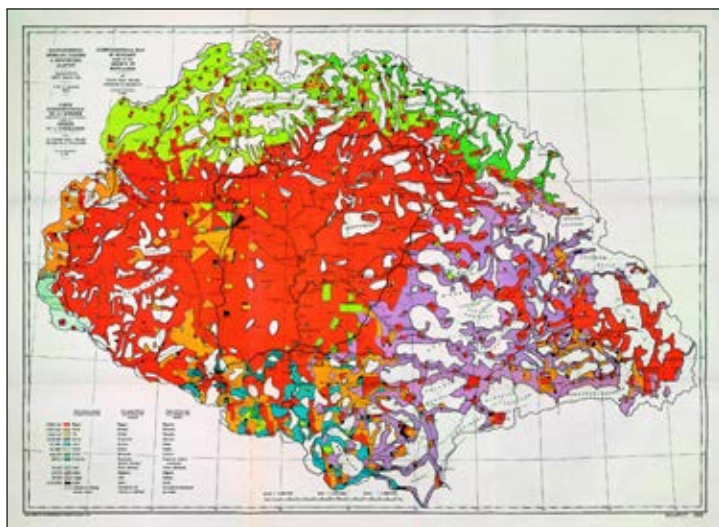
A Teleki javasolta térképpel párhuzamosan a Statisztikai Hivatal is készített 1 : 200 000 méretarányban nemzetiségi térképeket. A nemzetiségeket a településközpontok köré rajzolt osztott színekörök mutatták. További ilyen méretarányú térképek mutatták az anyanyelvi megoszlást (a magyarul tudók számát és arányát), a hitfelekezetek szerinti megoszlást, az írni, olvasni tudók és hat éven felüli írni, olvasni tudók arányát. Teleki kezdeményezésére az országgyűlési képviselőválasztásokról (1861–1915) 14 térképből álló sorozatot készített Fodor Ferenc. A térképek nem igazolták azt a feltételezést, hogy a magyarok a magyar, a nemzetiségek az osztrákbárát képviselőkre szavaznak elsősorban, ezért a térképek irattárba kerültek.

1919 januárjában a győztes hatalmak misszióinak látogatásai nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy szükség van jobban kezelhető, sokszorosított térképekre is. Az 1 : 200 000 méretarányú térkép kibővítésével 1919 február közepére elkészült annak 1 : 300 000 méretarányú változata is. Ezen a térképen azonos nagyságú, de eltérő színű kör- és félkörjelek ábrázolták a nemzetiségeket. A nagyobb lakosságú településeket a lélekszámnak megfelelő több körrel szemléltették, oly módon, hogy a körök elhelyezkedése közelítőleg a település alakját utánozza. Ez a térkép lett a melléklete a nemzetiségi területekről szóló jegyzékeknek. Készült egy 1 : 900 000 méretarányú térkép is. Ezen 1000 főt jelképező azonos nagyságú, de eltérő színű pontok mutatták a nemzetiségek megoszlását.

V.3. A carte rouge

Teleki sejtette, hogy e térképek tanulmányozására nem lesz idő és mód a trianoni tárgyalásokon. Tudta, hogy egyszerűbb,

áttekinthető méretű, de ugyanakkor hiteles, meggyőző ábrázolásra van szükség. Pribékfalvi otthonában, betegágyán jött az ötlet 1918 decemberében, hogy a népsűrűséget mindenütt egyenlőnek tételezve fel, a népességszámmal arányos nagyságú területet színezzon ki, oly módon, hogy minden négyzetmilliméter egy adott népességszámot jelöljön. A szerkesztés során az egy négyszög milliméter egyenlő száz fővel érték bizonyult a jónak. Ennél az ábrázolásmódnál a városok a település tényleges területénél nagyobb felületet töltenek ki, a kisebb lélekszámú körzetekben viszont felületek maradnak üresen. A lakatlan vagy majdnem lakatlan (hegyvidéki, mocsaras, ártéri, síksági) területek lehatárolásával a ténylegesen lakott körzetek kirajzolhatók. A lakott térségek négyzetmilliméterekben kifejezett felülete szorozva 100-al a tényleges lakosságot adja. Ez a matematikai egyenlőség igaz az egyes nemzetiségek által lakott és eltérően színezett területekre is (10. ábra). A térkép eltérő színekkel 12 nemzetiséget tüntet fel, megadva az 1910. évi népszámlálás alapján teljes létszámukat is.

10. ábra: A carte rouge

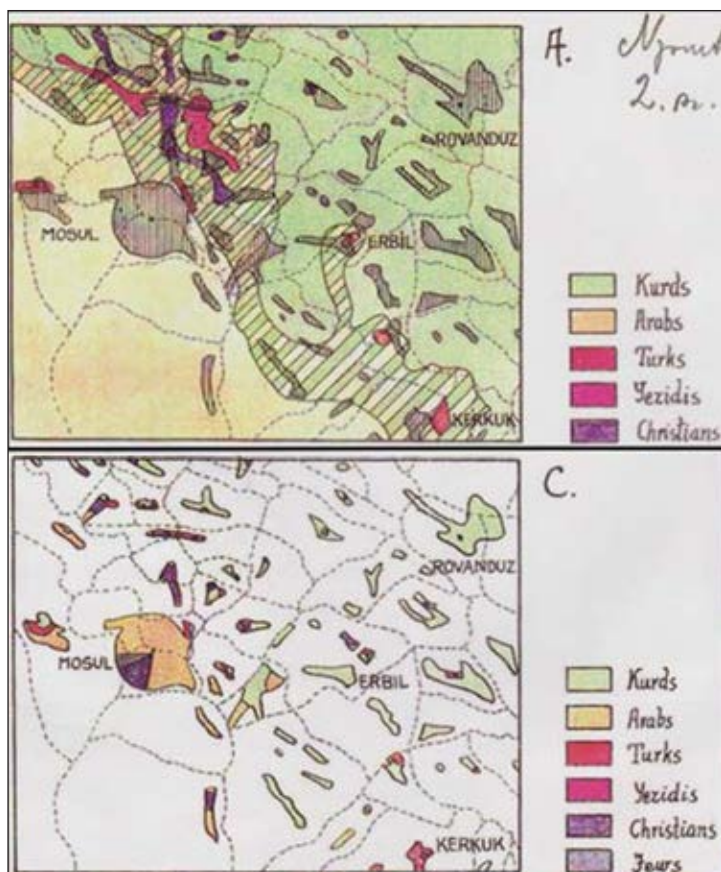
A térkép tudományos értékét a nemzetiségek száma és általuk elfoglalt terület nagysága közötti pontos matematikai összefüggés

adja. Gyakorlati hasznát pedig az adhatta volna, hogy erről a térképről derül ki világosan a magyarlakta területek határvonala. A trianoni határ megrajzolásával jól látszik a szintiszta magyar körzetek elcsatolása az anyaországtól. A hegyvidéki lakatlan területek szemléltetése pedig szinte kikényszeríthetné „az ország nagyobb részét lakó nemzetiségek” árnyaltabb megfogalmazását.

A három nyelvű *Magyarország néprajzi térképe* című munka Nopcsa Ferenc segítségével 1919. januárjában készült el, azaz időben megelőzte a nagy méretarányú térképeket. A magyarlakta területek vörös színű kiemelése után kapta a munka Párizsban a *carte rouge* (vörös térkép) elnevezést. A népszámlálási adatok alapján, Horvát–Szlavónország területén a nemzetiségi viszonyokat nem ábrázolták, talán nem is dolgozták fel. Az 1 : 1 000 000 méretarányú szemléletes térképet gr. Apponyi Albert 1920. január 16-án a trianoni bizottság előtt tartott „védőbeszéde” során is bemutatta, de ennek igazságtartalma már nem tudta megváltoztatni a korábban megszületett döntést.

A térkép tudományos szempontból teljesen korrekt, a tényleges helyzetnek megfelelően, szakmailag megtámadhatatlan módon tükrözi az egyes népek térbeli elhelyezkedését. Nem igaz azon állítás, hogy eleve tendenciózus munka, amelynek célja az ország területi integritásának a megvédése. A térkép igazságától és nemzetközi hatásától félve Románia még az 1930-as évek derekán is támadó cikkeket jelentetett meg ellene.

A vörös térképet bizonyító tényként nem vették figyelembe a trianoni tárgyalásoknál, de a módszer újszerűségét és tárgyilagosságát, ha ezt nem is fejezték ki, el kellett ismerniük. Az elismerés közvetett bizonyítéka, hogy később, a Népszövetség által kiküldött, a Moszuli vilajet hovatartozását vizsgáló (kurd kérdés) nemzetközi bíráló bizottságba a svéd Einar af Wirsén és a belga A. Paulis mellé Telekit is meghívták, és ugyanezen módszerrel megrajzolt észak-iraki népességi térképét tárgyalási alapként elfogadták (11. ábra). A térkép hasznosításának eredménye ott is ugyanaz volt, mint Trianonban, azaz az előzetes határelképzeléseket nem tudta befolyásolni.

11. ábra: A brit kormány megbízásából készült és Teleki által szerkesztett Mosul térkép

V.4. A felületi színezésű térképek kritikája

Teleki térképe előtt a néprajzi térképeken nem vették figyelembe a népsűrűséget. Ha számarányát tekintve nagyon nagy arányban is volt egy nemzetiség az adott területen, a felületi ábrázolásnál ez nem látszott.

Teleki később, az Amerikai Egyesült Államokban Williamstown-i Egyetemen (1921), majd egy Párizsi konferencián (1937) nemzetközi publikum előtt, a nemzetiségi térképek ábrázolásának korlátjairól értekezett. Példákat is hozott arra, hogy az

egyszerű felületi színezés nagyon durva torzításokat eredményezhet, főleg kevert lakosságú területen. A Bánátban a viszonylag egyenletesen megoszlott etnikumok (román 30; német 27; szerb 20; magyar 17; egyéb 6 százalék) úgy „keverednek”, hogy a több mint 400 községből 300-ban 80 százalékot meghaladja a domináns nemzetiség aránya, viszont ezek a „tisztá” falvak tökéletes keveredésben találhatók meg a Bánáton belül.

A statisztikai felületek (igazgatási egységek) helyett, mellett több kísérlet született úgynevezett földrajzi felületi ábrázolásra. Ilyenek például erdőterületekre vagy csak szántóterületekre vonatkozó adatokat szemléltető térképek. Többen javasolták a mértani vonatkozási felületek alkalmazását a statisztikai adatok bemutatására. Ilyenre példa, a települési népességi adatok bemutatására, a lakótömbökhöz igazított négyzetháló alkalmazása. E módszerek hátránya: az ábrázolási felszínek kijelölése sok külön munkát igényel. A földrajzi felületek alkalmazásánál, a különleges alakú foltok nehezen értelmezhetők, a folthatárok változásai miatt az időbeli összehasonlíthatóság nehézségekbe ütközik.

V.5. A Térképbarátok Körének 1984. november 14-i ülése

1981 nyarán a Természettudományi Ismeretterjesztő Társaság (TIT) Bocskai úti stúdiójában tájfutók, katonai és civil térképészek, néhány térképkedvelő megalakította a Térképbarátok Körét. A kör júliust, augusztust kivéve havonta ülésezett.

1984. november 14-én dr. Rónai András Teleki Pál és tudományszervező tevékenysége címen tartott előadást. Abban az időben a jelen tanulmány szerzője, Papp-Váry Árpád volt a Társaság elnöke. Megérkezésekor meglepve látta, tömve van a helyiség, ennyi hallgatója még sohasem volt a Körnek. Az ülés végén kiderült, a két világháború közötti és egymással azóta is kapcsolatot tartó cserkészek akartak hallani Telekiről, az egykori főcserkésről. Az elnököt Skerletz Iván főtítkárr és pár alapító idegesen fogadta. Az első sorban ül egy sose látott ember,

előtte egy magnó. Rónai elmondta, reggel a Földtani Intézet igazgatója behívta, és közölte, előadást arról tart, amiről akar, de a munkahelye nevét nem említheti, és a könyvtárból bemutatásra felvett térképeket sem viheti magával. El kellene halasztanunk az előadást javasolta néhány alapító tag. Szó se lehet róla, válaszolt az elnök. Munkahelyére, az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal Térképészeti Főosztályára, Radó Sándornak címezve pár hónappal az ülés előtt érkezett meg a moszkvai egyetem Kartográfia Tanszékének professzora Szaliscsev, Konsztantin Alekszejevics új egyetemi tankönyve (Kartovegyenyie, Moszkva, IMU. 1982, p. 406). A szovjet irodalomban korábban is csak két magyar geográfust említettek elismeréssel Lóczy Lajost és Teleki Pált. Új könyvében Szaliscsev csak egy magyar térképészt nevesített Teleki Pált, és éppen a vörös térképpel kapcsolatban. Szaliscsev hangsúlyozta, tudományos alapú módszerrel szerkesztett, példaértékű nemzetiségi térkép Teleki munkája. Ezzel nyitotta meg az elnök az ülést, hangsúlyozva, ha a legnagyobb szovjet térképész tankönyvében így ír Teleki Pál legismertebb térképéről, akkor nyugodtan meghallgathatjuk Teleki egykori munkatársának, mint legilletékesebbnek a beszámolóját Teleki Pálról és tudományszervező tevékenységéről.

V.6. Irodalomjegyzék

- ABLONCZY B. 2005: Teleki Pál. – Budapest: Osiris Kiadó 547 p.
- HRENKÓ P. 2006: Két érdekes előadás. Bene András: Térképészet a II. világháború alatt és Rónai András: Teleki Pál és tudományszervező tevékenysége. – In: SKERLETZ I. – PAPP-VÁRY Á. – HEGEDŰS Á. (szerk.): Térképvilág. A Magyar Térképbarátok Társulata első negyedszázada (1981–2006). – Budapest: Magyar Térképbarátok Társasága pp. 62–63.
- KLINGHAMMER I. 2016: 90 éve történt. Teleki Pál tevékenysége a Moszul-bizottságban. – Geodézia és Kartográfia 68 (1–2): pp. 26–30.
- PAPP-VÁRY Á. 2002: Magyarország története térképeken. – Budapest, Kossuth

PAPP-VÁRY Á. 1992: Teleki Pál, a kartográfus. – In. CSICSERY-RÓNAI I. – VIGH K. (szerk.): Teleki Pál és kora. – Budapest: Occidentalis Press pp. 79–101.

SZEMENYEI P. é. n.: Térképbarátok köre összesítése 1981–2007. 1. sz. kiegészítés 2008–2010. – Budapest: Kézirat

VI. Teleki Pál életének gödöllői kapcsolatai és életművének gondozója: a Teleki Pál Egyesület

JENEY LÁSZLÓ³⁴ – FÁBRI MIHÁLY³⁵

VI.1. Bevezetés

Gróf Teleki Pál a XX. század első négy évtizede legnagyobb magyar államférfija. Emlékét a jelenlegi határainkon kívül is számos helyen nagy tisztelet övezi. (Különösen igaz ez Lengyelországra, ahol rá emlékező utcanevekkel, emléktáblákkal találkozhatunk, és könyvet adtak ki életéről, munkásságáról.) Ugyanakkor nagyon érdekes, hogy Magyarországon állandó vitatéma egész munkásságának, személyiségének megítélése.

Gödöllő mégis egyike azon ritka kivételes településeknek, ahol közterületet neveztek el róla: Gróf Teleki Pál tér. Hazánkban elsőként itt avattak fel köztéri szobrot tisztelgésként emléke előtt, és itt működik a nevét viselő, emlékét ápoló és szellemi örökségét tovább gondozó szervezet, a Teleki Pál Egyesület.

Mindezek tükrében joggal vetődik föl a kérdés, hogy Teleki Pálnak miért van ily nagy kultusza Gödöllőn? Jelen tanulmány az egykori miniszterelnök Gödöllőhöz fűződő sokrétű és szoros kapcsolatát igyekszik megvilágítani.

VI.2. Pribékfalvi nosztalgia: életrajzi párhuzamok Gödöllővel

Teleki Pál és Gödöllő jó viszonya kölcsönös. Nem csupán a gödöllőiek tisztelik Teleki Pál szellemiségét, hanem a városban

---

34 Geográfus, egyetemi adjunktus, Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Központ (a Teleki Pál által alakított Gazdaságföldrajz Tanszék jogutódja), Budapesti Corvinus Egyetem, jenek@elte.hu

35 Ny. földrajz–történelem szakos középiskolai tanár, a gödöllői Teleki Pál Egyesület elnöke, teleki@prem.hu

kialakult Teleki-kultusz kétségtelenül összefügg azzal a ténnyel, hogy maga Teleki Pál is mindig nagy vonzalmat érzett a település iránt. Teleki Pál gyakran meglátogatta sokat betegeskedő édesanyját, Muráthy (vagy Muráti/Murátisz) Irént, illetve feleségét, Bissingen-Nippenburg Johannát a Szalvátor Nővérek gödöllő–máriabesnyői apácakolostorában, ahová egy-egy kórházi kezelést követően jártak pár hetes rehabilitációra. „Ahányszor Teleki Pál Gödöllőre jött, mindig meglátogatta a kapucinus atyákat, misét hallgatott, és nagy tisztelettel beszélgetett velük.” (Kiss É. 2005) E látogatások alkalmával tetszett meg neki Gödöllő és a települést övező táj, különösen Máriabesnyő környéke.

Teleki felfedezte, hogy a szelíd dombok ölén fekvő, grófi kastéllyal rendelkező, idilli, falusias romantikájával a békés, nyugodt hangulatú Gödöllő nagyon hasonlít a szeretett családi birtokuknak otthont adó, Szatmár és Máramaros megyék határán elhelyezkedő Pribékfalvára és környékére, ahol Bóli³⁶ a gyermekkora nyarait töltötte, és ahol sokat kirándultak. Ahogy Bálványosiné dr. Gelencsér Katalin, a Teleki Pál Egyesület életre hívója, legelső titkára szépen megfogalmazta Telekiről: „Szerette Gödöllőt: itt remélte, kapta örömeit és nyugalját. Minden társadalmi réteggel aktív, együttműködő kapcsolatot létesített. Legendásan dinamizáló erejű volt ezek között az a viszony, amely a cserkészekkel, a Fialat Magyarország mozgalom tagjaival, a regős- és az öregcserkészekkel szinte napi konzultációkat, alkotó jellegű együttműködést jelentett.” (BÁLVÁNYOSINÉ GELENCSÉR K. 2005 p. 125.) Már akkor is nagyságrendi különbség volt Gödöllő és Pribékfalva lélekszámában, Teleki Pál cserkészként és államférfiként is sokat tett Gödöllőért.

VI.3. A cserkészlet fővárosa, mint Teleki nemzetnevelő, ifjúságpolitikájának fontos színhelye

A két világháború közötti időszakban Teleki Pál jelentős mértékben hozzájárult Gödöllő kulturális életének felpezsdítéséhez.

---

³⁶ A magyar nyelvvel hadilábon álló öreg sváb inasuk szóhasználatára nyomán Teleki Pált Bólinak becézték (ABLONCZY B. 2005).

Együttérző szimpátiával kísérte a trianoni végzés folytán határon kívül rekedt premontreiek küzdelmét és letelepedését a megmaradt Magyarországon. Nagy tisztelője volt dr. Takács Menyhértnek, a Gödöllőn „honfoglaló” jászói prépost–prelátusnak, aki a Csehszlovákiához szakadt Jászóvárról Gödöllőre hozta át a premontreiek egy részét³⁷. Teleki örömmel látta, hogy 1924-ben épp Gödöllőn települt le a rend a magyar államtól kapott területen, és gimnáziumi oktatási céljára felépült a jászóihoz hasonló gödöllői épületegyüttes. Már 1923. szeptember 25-én lerakták az épületegyüttes alapjait, elsőként a gimnáziumét, amelyet 1924. szeptember 21-én – miután elkészült – dr. Takács Menyhért megáldott. A rend 1929-ben a gimnázium mellett már saját noviciátussal és hittudományi főiskolával is rendelkezett.

Teleki örömmel tekintett az országos szinten és célokban minden tekintetben elit középiskolaként működő gödöllői premontrei gimnáziumra. Nemzetnevelési törekvéseiben ugyanis az elit céltudatos nevelését szorgalmazta, amelyben a cserkészetnek és a felekezeti iskoláknak egészen különleges fontosságot tulajdonított. Ugyanakkor mind kultuszminiszterként, mind pedig kormányfőként sajnálattal érzekelte a valóságot, hogy a nevelésben a minőség és az elit rovására a mennyiség és a tömeg nyer teret, ami inkább a diktatúrákat segíti a politikai életben (TILKOVSKY L. 1969). Azt vallotta, hogy a politikai rendszer biztonságának szilárdabbá tételéhez az államiak mellett legalább annyira fontos az egyházi kötelékek erősítése is. A kereszténység, mint nemzetszervező erő ugyanis a leghatékonyabb védelem a bolsevizmus és egyéb destruktív, totális törekvésekkel szemben. A magyar gondolat egyesítése a kereszténnyel pedig egyúttal azt is jelentette, hogy az eszme nem törekszik korlátlan hódításra, imperialisztikus uralomra, így soha nem néz a Kárpát-medencén túlra (ABLONCZY B. 2005).

A két világháború közötti korszak legjelentősebb gödöllői létesítménye az 1920-as években épült premontrei rendház és főgimnázium volt, amely a település művelődési funkcióját alapozta

---

37 Gödöllőn korábban sosem voltak premontreiek, Grassalkovich Antal kapucinusokat telepített le a településen.

meg (FRISNYÁK S. 2015). Az elitiskolába az uralkodó osztály és a középrétegek mellett bejutottak a gödöllői és a környékbeli tehetősebb gazdálkodó parasztság, munkásság és értelmiség gyermekei is (ASZTALOS I. – HORVÁTH L. 1989). Teleki már akkor érezte, hogy a gödöllői Fácános erdő, a koronaauradalom csaknem 88 holdja szép természeti környezetében felépült hatalmas alapterületű, három egységből (iskola, a bentlakó vidéki tanulóknak helyet adó 200 személyes konviktus és a rendház) álló premontrei épületegyüttes később a cserkész–nevelői munkásságának egy bázisa lehet.

A magyar állam a kül- és belpolitikai céljai elérése érdekében meglehetősen jól aknáztta ki a Gödöllői Királyi Kastély, a premontrei gimnázium és a szépséges táj adta lehetőségeket. 1926-ban itt rendezték meg a hősi emlékművek országos kiállítását (ASZTALOS I. – HORVÁTH L. 1989). Az 1931-es esztendő Szt. Imre herceg 900 éve történt tragikus halálának évfordulója emlékére az Ifjúság Éve volt. Ennek kapcsán a kormány felszólított minden ifjúsággal foglalkozó intézményt – főként iskolákat –, hogy létesítsenek egy olyan maradandó alkotást, amely példaképül állítható a magyar ifjúság elé. A gödöllői premontreiek úgy döntöttek, hogy a gimnázium homlokzata előtt Kálmán herceg számára állítanak emlékművet (12. ábra). A lovas szobrot Róna József alkotta meg. Teleki Pál látta ezt a gyönyörű szobrot, örömmel vette, hogy a premontreiek jótevőjüket, Kálmán herceget választották, aki olyan erényeket – önzetlenség, önfeláldozás³⁸ – testesített meg, amelyeket nem csak a magyar ifjúság elé kell állítani, hanem a világ ifjúsága elé is.

---

38 Kálmán herceg a premontreiek hazai munkálkodásának bőkezű segítőjeként önzetlenül adta oda vagyonának egy részét – erdőket, szántókat, bányákat – a rendnek, akik így fölépíthették a jászói monostort, majd az ezekre a vagyontárgyakra felvett jelzálogkölsönből a gödöllői épületegyüttest. A muhi csata tragikus hőseként pedig az önfeláldozásról is tanúbizonyságot tett azzal, hogy élete árán védte bátyját, IV. Béla királyt, a későbbi „Második Honalapítót”, amikor a tatárok katasztrofális csapást mértek a magyarokra.

12. ábra: Kálmán herceg lovas szobra, háttérben az Szent István Egyetem
(egykoron premontrei gimnázium) fő épületének bejárata

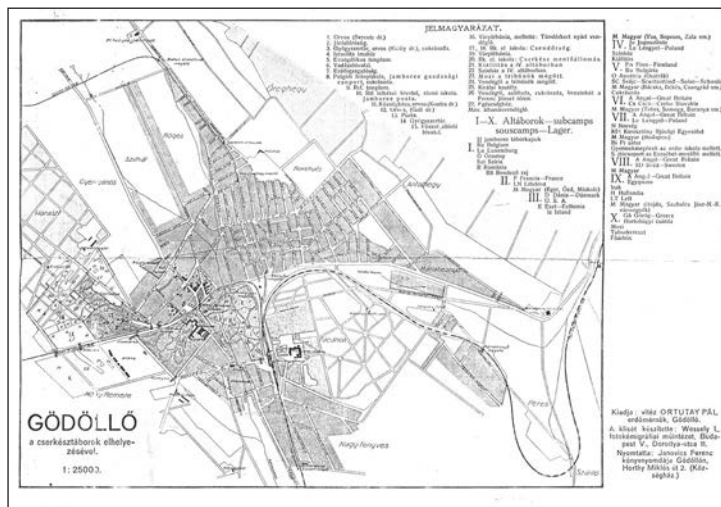
Forrás: JENEY LÁSZLÓ felvétele

Teleki Pál életének a magyar cserkészmozgalom meghatározó része lett, a közvélemény előtt legjobban talán ezzel fonódott össze neve, legerőteljesebb nemzetnevelői működését ezen a területen fejtette ki. A mozgalom nagy sikere volt, hogy a Cserkész Világszövetség az 1931-es Badenben ülésező Konferenciáján a magyar cserkészcsapat megelőző két dzsemborin nyújtott kiváló (3. illetve 1. hely) szereplése és példamutató magatartása nyomán egyhangúlag Magyarországot jelölte ki a következő, az 1933-as IV. Dzsembori – fiúcserekész világtalálkozó – megrendezésére. Teleki Pál³⁹ egykori főcserekészként rögtön azt mondta, hogy ezt csak Gödöllőn lehet megszervezni. A politikai viharokkal kísért előkészületek során a fővárosi és a parlamenti ellenzék részben valótlan állításokra hivatkozva nehezményezte a hely kiválasztását. A dzsembori lehetséges helyszínként felmerült még Budapest és a Dunakanyar is, de velük szemben Teleki nagyon határozottan kitartott Gödöllő támogatása mellett. Erről hosszú

---

³⁹ Telekit 1922. június 10-én Magyarország főcserekészévé nevezték ki, majd miután egészségi okok miatt benyújtotta lemondását, élete végéig viselte az ország tiszteletbeli főcserekésze tisztségét.

levélben győzte meg Sipőcz Jenő budapesti főpolgármestert, hogy a legfontosabb vitapontot jelentő vízvezetékcsövek (melyeket Budapest adna kölcsön Gödöllőnek) valójában nem jelentkeznék költségként, hiszen a főváros a dzsembori után vissza fogja kapni a felszerelést (ABLONCZY B. 2005). Táborparancsnoki minőségében még azzal is indokolta, hogy Gödöllő a legalkalmasabb helyszín a dzsembori lebonyolítására, hogy a gödöllői parkokban elegendően nagy tér állt rendelkezésre a táborozók elhelyezésére és a hozzájuk kötődő infrastruktúra kiépítésére (13. ábra). Gödöllő mellett szólt a település Budapesthez való közelsége, jó közlekedése is. Mindezekon felül kihasználható volt a gödöllői premontrei gimnázium épületegyüttese a világ ifjúságának példát jelentő Kálmán herceg szobrával. A gimnázium a parancsnokság és a külföldi delegációk vezetőinek elhelyezésére, valamint a nemzetközi tanácskozások lebonyolítására (ezek között a legfontosabb a Cserkész Világszövetség VII. Konferenciája, amelyet a dzsembori közben a gimnázium dísztermében tartottak meg) egyaránt alkalmas helyszíneként működhetett. Az sem volt mellékes szempont, hogy a koronauradalom és Horthy Miklós felajánlották e célra a területek ingyenes használatát, így a Gödöllői Királyi Kastély (a kormányzói rezidencia) is szolgálhatta a dzsembori ügyét.

13. ábra: Gödöllő térképe az 1933-as dzsembori idején
 Forrás: A dzsemborira kiadott térkép

Károlyi Gyula magát Teleki Pált nevezte ki 1932-ben a gödöllői dzsembori kormánybiztosává, ő volt az előkészítés és a szervezés legfőbb irányítója is. 1932-ben dzsemboripróbatábort szerveztek Gödöllőn, majd 1933-ban megalakult a táborparancsnokság szervezete is. A tábor parancsnoka, Teleki Pál határozott felkérésére Sík Sándor, a magyar cserkészmozgalom alapítójaként és irányadójaként, a Magyar Cserkészszövetség első elnökeként látta el a táborparancsnok-helyettesi tisztelet. Sík Sándor egyébként épp Gödöllőt tartotta igazi otthonának, szülőföldjének. Itt nevelkedett, és később is baráti szálak fűzték a településen élt művészekhez. Nagy Sándor festőművésszel, a Gödöllői Művésztelep egyik alapítójával együtt tervezték, egy helyi szövőműhelyben készítették el a Cserkészszövetségnek az országos díszzászlót (LENCSÉS Gy. 2009). Az emlékszázló gondolata Gödöllőn egy 1926-ban megtartott járási kulturális, gazdasági és ipari kiállításon született meg, amelyet szintén Gödöllőn vehettek át a cserkészek Horthy Miklóstól 1927-ben egy nagyszabású ünnepségen.

A keresztény és nemzeti alapokon nyugvó ifjúságnevelő politikájában fontos szerepet betöltő humanista gondolkodó, irodalmár és piarista nevelő Sík Sándor az 1930-as években az öregcserkész mozgalomhoz kötődő híreket, hitvallásokat és íráncikket közlő Zöld Füzet szerkesztője, majd a lapból átalakított, a Teleki Pál által felkarolt Fiala Magyarorság című hetilap jó ideig kiemelkedő jelentőségű vezető főmunkatársa volt. Sík Sándor maga állapította meg visszaemlékezésében, hogy „Telekinek szívügye volt a cserkészlet” (TILKOVSKY L. 1969). A gödöllői dzsembori szervezése gyakran szerepelt a Teleki Pál által elindított Gazdaságföldrajzi Intézet (később csak Földrajzi Intézet) részére benyújtott szabadságolási kérelmei között (ABLONCZY B. 2005).

A Magyar Cserkészszövetség a középiskolás ifjúság formálásában követte ugyan az angolszász mintát, de – különösen 1919 után – igyekezett erősen támaszkodni a vallás- és nemzeti nevelés alapjaira (ABLONCZY B. 2005). A gödöllői dzsembori előkészítő munkálatai közben Teleki szüntelenül azt hangsúlyozta, hogy a cserkészlet fő célja a gyermekek nevelésén

keresztül valójában az egész társadalom nevelése. A cserkészlet így nem egy társadalom előtti színpadon zajlik, hanem magában a társadalomban. E társadalomnevelési szellemiség jelenik meg például abban a törekvésében, hogy a korábbi dzsemboriktól eltérően a gödöllőiben az ún. „cserkésziesség” uralkodjon, ami többek között a versenyek mellőzésében öltött testet. Mészáros István, a gödöllői Teleki Pál Egyesület első elnöke így idézte fel a tiszteletbeli főcserkész ezzel kapcsolatos egykori szavait: *„helyesebbnek tartjuk, ha az ambíciót nem a mások feletti győzelemmel, hanem azzal sikerül nyilvánítanunk, hogy a teljesített kötelesség belső érzetét tanítjuk elsősorban megbecsülni”* (idézi: MÉSZÁROS I. 1993 p. 14). A gödöllői dzsembori egyik legfontosabb céljának tekintette az eseményt megtisztelő lord Robert Boden-Powell (Bi-Pi), a cserkészlet megalapítója, a világ főcserkésze megnyitón tömören megfogalmazott gondolatát: *„Szerezzetek barátokat!”* (KRASSAY L. 2009).

Az 1933. augusztusának első felében Gödöllőn megrendezett dzsembori 54 ország körül-belül 26 ezer résztvevőjét vonultatta fel, melynek mintegy fele külföldi volt. Az adatok ellenére a szervezők szándékának megfelelően a gödöllői jamboree természetesen magyar jellegű volt, ennek összes vonatkozásában. A gödöllői dzsembori szimbólumának például a magyar mondavilágból ismert fehér színű csodaszarvast választották. Boden-Powell e szavakkal zárta a gödöllői dzsemborit: *„Mindegyiktek hordja a Magyar Fehér Csodaszarvas jelvényét. Kívánságom, hogy őrizzék e jelet és emlékezzetek arra, mikor elmentek innen. Az ősmagyarok követték a csodaszarvast s ez a Boldogság ösvényére vezette őket.”* A gödöllői dzsemborin Teleki Pál nem csupán óriási népszerűsége tette szert⁴⁰, de a szervezés sikerességéért a cserkészmozgalom legrangosabb díjával, az „Ezüst Farkassal” is kitüntették (ABLONCZY B. 2005). Az 1933-as gödöllői dzsembori

---

40 Teleki népszerűségéhez hozzájárult, hogy jól érezte magát a cserkészek körében. Ezt jól érzékelteti a gödöllői dzsembori vége felé megtörtént mókás jelenet. Egy angol kiscserkész – feltételezhetően magyar cserkészektől megvezetve – így köszönt el a táborparancsnoktól: *„Te vén sivar!”* Teleki jót derülve vette a humort, maga is kedvelte a tréfát, még akkor is, ha épp ő volt az ugratás „áldozata” (ABLONCZY B. 2005).

sikere ékesen bizonyította, hogy a magyar fiatalság demokratikus értékszemlélete, szervezőkészsége és vendégszeretete a Föld minden táján elismerést kelthet. Teleki és kora számára ez azért volt különös jelentőségű, mert ez az első nagy kitörése volt a trianoni szégyenletes bilincsekbe szorított nemzetnek. Kitűnő országimázsként szolgált a magyar revíziós mozgalom politikai törekvéseinek propagálásához.

Az 1933-as gödöllői dzsembori magyarországi megrendezését épp „nemzeti szempontból” oly fontos jellegére tekintettel sikerült kiharcolni a nehéz pénzügyi helyzetű országban. Teleki a kezdetektől fogva kulcsszerepet játszott, már a dzsemborira fordított támogatások megszervezésében is. Ebben előnyt jelentett, hogy Teleki 1921-től igazgatósági tagja volt a Hazai Banknak, amelyen keresztül bonyolították a gödöllői dzsembori élelmezésével kapcsolatos pénzügyi tranzakciókat. A kormányzat a mintegy 2–2,5 millió pengős összköltségvetéséből három évre elosztva 250 ezer pengőt szavazott meg, amelyet kiegészített még számos minisztérium, vállalat, Gödöllő és a főváros⁴¹ anyagi és természetbeni támogatása is. A dzsembori összességében végül ugyan 80 ezer pengős deficitet könyvelt el (ezt 1936-ra sikerült kiegyenlíteni), Teleki azonban bizonyította kitűnő főparancsnoki kvalitását azzal, hogy a központi intézmények pazarló, bürokratikus és lassú gyakorlatát helyettesítő egyéni kezdeményezéseivel szemben jelentős költségeket tudott megtakarítani. Későbbi nyilatkozataiban is szívesen emlékezett vissza, hogy a csupán néhány 100 elkötelezett cserkész (köztük tisztek is) áldozatkész összefogásával gyakorlatilag munkadíj nélkül el tudta látni a dzsembori szervezési teendőit (ABLONCZY B. 2005). A gödöllői dzsembori 1,6 millió pengős forgalmát alig 23 ezer pengős adminisztrációval sikerült lebonyolítani (TILKOVSKY L. 1969).

---

41 A főváros anyagi támogatása jelentős pénzösszegeket – egyes számítások alapján az összköltségek harmadát – tett ki, a budapesti ellenzék már csak ezért is nehezményezte a fővároson kívüli helyszín kiválasztását a dzsembori megrendezésére (ABLONCZY B. 2005).

Telekiéhez hasonlóan Gödöllő életében is jelentős szerepet játszott a dzsembori⁴² (14. ábra). Ha közvetlenül ugyan kevésbé érintették a cserkész világtalálkozók a helyi lakosságot, ugyanakkor vitathatatlanul a település javára vált, hogy a nagy események, az előkelő rangos vendégek fogadása alkalmából a jó benyomást keltő gondozottság, rendezettség állapotát teremtették meg (FELMÉRY GY. szerk 1989). A helyi ellátás ebben az időben is meghaladta egy hasonló nagyságú magyar település színvonalát, amelyhez nem csak helyi forrásból meríthették a település vezetői az anyagiakat (ASZTALOS I. – HORVÁTH M. 1989). Az épületeket és parkokat gondozták, az utakat olajozással portalanítták, a villanyhálózatot helyi erőből bővítették (HELTAI M. – HELTAI M. G. 1975). A dzsembori után is megmaradt a vasútállomás előtti vágányok fölé, a premontrei gimnázium irányába épített gyaloghíd, de ezen felül a magyar állam számtalan olyan nagy értékű gesztust nyújtott, mint az ingyenesen rendelkezésre bocsátott rabmunka vagy a telefonhuzalok (ABLONCZY B.

---

42 Az 1933-as dzsembori 10. évfordulója emlékére a gödöllőiek maradandó és méltó emléket kívántak állítani. 1943-ban Gödöllő központjában cserkészszobrot avattak fel, melyet a ditrói születésű Siklody Lőrinc készített. Az 1948-ban megerősödő kommunista rendszer megszüntette a cserkészetet, és ledöntötte a gödöllői cserkészszobrot, 1949-ben még a talapzatát is eltüntették. A rendszerváltás során a cserkészet újjászervezésével az öregcserkeszek felvetették, hogy újra fel kellene állítani a cserkészszobrot, amelynek keresésébe örömmel kapcsolódtak be. Végül 1990-ben a város törmeléklepén meglett a talapzat, a szobor nélkül, melynek sorsa mindmáig ismeretlen. A hosszas hiábavaló keresés leállítása után az idő rövideje miatt a dzsembori 60. évfordulója emlékére egy teljesen új szobor készítése már nem jöhetett számításba. Az új emlékmű főalakja a Cserkészfiú nevű bronzszobor lett, amely Kisfaludi Stróbl Zsigmond – valószínűleg Teleki Pál megrendelésére – 1929-ben készült 50 cm-es kisplasztikájának megnagyobbítása. A szobor megnagyobbítási munkálataira Paál István szobrászművészt, Kisfaludy Stróbl tanítványát kérték fel. Ugyanő készítette a cserkészemlékmű talapzatát díszítő bronz domborműveket is, amelyek Robert és Olave Baden-Powell, Lindameyer Antónia mellett Teleki Pált ábrázolják. A Gödöllői Nemzetközi Cserkész Emléktábor Alapítvány gyűjtése is hozzájárult a költségek fedezéséhez (BOKODY J. 2013). 2014-ben a szobortalapzat domborművei kiegészültek Halászné Várady Ildikó, Magyar Leány Cserkész Szövetség elnökének, a Teleki Pál Egyesület alapító tagjának emléktáblájával, amelyet Márvány Miklós gödöllői művész készített.

2005). A rendezvény után a kölcsönkapott vízvezetékcsöveket ugyan vissza kellett adni Budapestnek, megmaradtak azonban az Erzsébet parkban a dzsemborira fűrt egyenként 3 ezer m³ napi vízhozamú, kifogástalan minőségű vizet adó artézi kutak. Először ezekre telepítették Gödöllő vízhálózatát, amelyet 1965-ben, a várossá nyilvánítást megelőzően kezdtek el kiépíteni (LENCSES GY. 2009). Mindezekhez hozzájárult, hogy az 1930-as években kormányzati jóváhagyást nyert Gödöllő és környékének egészségügyi mintajárássá fejlesztése is.

14. ábra: A Cserkészfiú 1993-ban felavatott bronzszobra (a talapzat bal oldalán Teleki Pál bronz domborműve)
Forrás: JENEY LÁSZLÓ felvétele

A kitűnően megrendezett 1933. évi dzsembori erősítette Gödöllő jó nemzetközi hírnevét, a külföldi misszióvezetők meg voltak elégedve a vendégszeretettel. A francia követség nyilatkozatai szerint a gödöllői körülmények jobbak voltak a megelőző, 1929-es angliai Birkenheadben megtartott dzsemborihoz képest is (ABLONCZY B. 2005). Bi-Pi is nagy megelégedéssel emlékezett vissza a gödöllői dzsemborira, melynek kétségtelen átható sikere hozzájárult ahhoz, hogy

annak mintájára 1939-ben az I. leánycserkész világtalálkozó, a Pax Ting megrendezésével ugyancsak Gödöllőt bízták meg. Az eseményen, melynek programját szintén támogatta Teleki, több mint 4 ezer cserkészlány vett részt, ezzel mindmáig a gödöllői Pax Ting maradt a világ cserkészlányainak valaha volt legnagyobb találkozója.

Teleki Pál és Gödöllő kapcsolata a dzsemborit követően is megmaradt, különösen akkor, amikor 1938-ban a Magyar Királyság vallás- és közoktatásügyi miniszteri megbízatását kapta meg, saját magát azonban továbbra is nem csak az iskolásokat, hanem az egész nemzetet nevelő tanárnak, pedagógusnak – saját szóhasználatával élve „nevelésügyi miniszternek” – tartva (ABLONCZY B. 2005). Kultuszminiszterként tett megnyilatkozásaiban és ténykedéseiben az egyoldalúan gyakorlati irányú oktatással szemben Teleki inkább az elméleti képzés hasznossága mellett érvelt, ezen belül is a humán műveltséget adó iskolákhoz ragaszkodott (TILKOVSKY L. 1969). Rendkívül zavarta, hogy akkorra már Magyarország túlságosan erősen kapcsolódott Németországhoz. Élesen visszautasította a németek bármilyen ideológiai próbálkozását, amellyel a térség bekebelezésére való jogukat kívánták igazolni (CSIRPÁK L. 2004 p. 16.). Ebben az időszakban hazánk kulturális és oktatási életének már minden területén német hatás érvényesült. Ennek ellensúlyozásaként az Imrédy-kormány kultuszminisztereként első intézkedései között volt, hogy Magyarország akkori három legjobb eredményt elérő gimnáziumában – ezek egyike Gödöllő volt Sárospatak és Pannonhalma mellett – francia, angol és olasz gimnáziumokat hozott létre. A francia gimnázium megalapításának helyszíne esetében a Teleki vezette Kultuszminisztérium választása Gödöllőre esett. A tervének megvalósítása érdekében erre levélben (VKM.109944/1938.sz.) kérte fel dr. Gerinczy Pál jászóvári prépostot.

Az új intézményeket kezdetben azzal a céllal indították el, egy ideig a meglévő elitgimnáziumok mellett tagozatként működve, majd később önálló gimnáziumként folytassák az útjukat. Az innen kikerülő ifjakból Teleki egy európai színvonalú magyar elitet szeretett volna látni, amely határozottan elkötelezett a keresztény, nemzeti

és a modernizációt megtestesítő európai értékek iránt (ABLONCZY B. 2005). Az itt kinevelt elitnek az lett volna az egyik legfontosabb küldetése, hogy a hasonló szellemiségű különböző egyesületeken keresztül megújítsa az országot, s ott tapasztalatot szerezve később a kormányzati hatalom közelébe jusson, a Trianonban elszenvedett magyar sérelmeket jó nyelvkészséggel, diplomáciai szolgálatban, az egész világ elé tárja nemcsak németül, hanem egyéb más világnyelveken is.

Agödöllői francia tagozat csodálatos eredményeket ért el, amelyeket Teleki nagy figyelemmel kísért. Immár kormányfőként meglegezővel fogadta az 1938/1939., első tanév értékelését. Franciaországból anyanyelvi tanárok jöttek, akik a tantárgyak egy részét francia nyelven oktatták. Az időközben Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziuma névre keresztelt intézmény szépen működött mindaddig, amíg 1948-ban – a 24. tanév érettségi vizsgáival egy időben – egy újabb katasztrófa, az egyházi iskolák kommunista államosítása, illetve a szerzetesrendek feloszlatása meg nem szüntette⁴³.

A gödöllői francia gimnázium Teleki életében többször is fontos szerepet játszott. Teleki második miniszterelnöki kinevezésekor például az elsőként reagáló, a kormányfő Németországtól független politikájában bízó francia követ Teleki méltatásánál külön megemlítette a francia gimnázium elindítását. A gödöllői francia gimnázium igazgatója, Gábor Asztrik az egyik vidéki vezetője volt

---

43 Az épületegyüttest az államosítást követően a felsőfokú agrárképzés céljára vették igénybe, és jelenleg is a Gödöllői Agrártudományi Egyetem jogutódjának, a Szent István Egyetemnek ad otthont. A rendszerváltoztatás után Fényi Ottó, az utoljára (1948-ban) érettségiző diákok osztályfőnöke, immár kormányzó perjel vezetésével újjáalakult a gödöllői rendi közösség. A premontreieknek sikerült kárpótlásként visszakapnia közvetlenül a régi épület szomszédságában két kisebb épületet és egy területet a környező erdőrésszel együtt, ahol a perjelség meg tudta szervezni a fenntartásában lévő, jelenleg is működő Premontrei Szent Norbert Gimnázium, Egyházzenei Szakközépiskola és Diákotthon három épületes iskoláját. Az újjászületett gimnázium keretei között az első érettségi 2000-ben volt, időközben, 1997-ben Fényi Ottótól a közel 500 diákkal rendelkező gimnázium igazgatói székét Bárdy Péter vette át, aki egyúttal a gödöllői Teleki Pál Egyesület titkári tisztségét is betöltötte. 2016-ban a Gödöllői Premontrei Perjelség épületegyüttesén belül az egyesület két tevékeny tagja, Mészáros János tervező és Csaba Antal kivitelező munkája eredményeként valósult meg a rendház és az auditorium.

Teleki nyilasok elleni küzdelmében segítséget nyújtó informátori hálózatnak, a Magyar Szolgálatnak (ABLONCZY B. 2005).

Teleki Pál földrajztudósként szerzett ismereteit államférfiként is kamatoztatta. Még kultuszminiszteri mivoltában a magyar–szlovák határmegállapító bizottságban a magyar küldöttség irányítójaként az 1938-as I. bécsi döntéskor Magyarországnak ítélt területeknél végzett el határkiegészítést, hogy orvosoljon olyan népesség- és gazdaságföldrajzi szempontokat, rokonszenvi viszonyokat nélkülöző határkijelöléseket, ahol a területi munkamegosztás, a falu és város (piac) közötti kapcsolatok ellehetetlenítésével okoztak helyrehozhatatlan gazdasági károkat egyes vidékeken vagy például közösségeket vágtak el templomaiktól. Teleki Pál elérte, hogy visszakerült Magyarországhoz a jászói monostor, templom⁴⁴ és még két falu (Jászómindszent és Rudnok). Így továbbra is szolgálni tudta a helybéli híveket, elláthatta hitéleti feladatát. Ebből az alkalomból került sor dr. Gerinczy Pál új jászóvári prépost magyarországi premontreiek generális apátjának beiktatására. Az ünnepségen Teleki Pál is jelen volt, tiszteletésre hálából ünnepélyes keretek között felavattak egy márvány emléktáblát⁴⁵, amelyet Sidló Ferenc gödöllői szobrászművész készített.

---

44 A bécsi döntéshozók Jászó esetében például a Bódva-patakot határfolyónak jelölték ki, mely mentén egy vastag zöld ceruzával húzták meg a határvonalat. Nem vették észre, hogy a patak Kassa felé fekvő része a faluval ugyan Magyarországhoz került, a másik oldalon viszont a gyönyörű monostor kéttornyú templomával Csehszlovákiánál maradt.

45 A jászói monostor a rendszerváltoztatásig szociális otthonként működött, jelenleg a nagy épületegyüttesben 4–5 szerzetes él, továbbá egy 130 kötetes lezárt könyvtár is található benne. Jászóvár a második világháborút lezáró párizsi döntés nyomán újbóli Csehszlovákiához csatolása után a Teleki Pál márvány emléktábláját levették eredeti helyéről és a prépostság könyvtárában egy falnak támasztották, rajta a felirat: „*Gróf Széki Teleki Pál, Magyar királyi miniszterelnök, a trianoni bilincsekből felszabaduló prépostság nagy jótevője, 1939. június 24.*” A szöveg fölött Teleki Pál domborműves arcképe látható. Varga Zoltán Zsolt gödöllői szobrászművész, a Teleki Pál Egyesület tagja Jászóra utazott, hogy elkészítse az emléktábla hű másolatát, amelyet 2007-ben az egyesület a közgyűlésén leplezett le, jelenleg a gödöllői premontrei gimnázium B épületének folyosóján látható. Az emléktábla mellett 1938-ban a prépostság több példányban emlékszerleget is készíttetett. A gödöllői Teleki Pál Egyesület erről is készíttetne másolatot, azonban a serleg minden példányának nyoma veszett.

Az esemény Telekihez és Gödöllőhöz kapcsolódó másik közös vonatkozása, hogy a gödöllői premontrei gimnázium ekkor a jászói tónál táborozó 44-es Rákóczi cserkészcsapatának tagjai álltak díszőrséget az ünnepségen. A gimnáziummal igen szoros kapcsolatot fenntartó Teleki Gödöllőhöz és a cserkészethez fűződő viszonyát jól érzékelteti Krassay János, egykori premontrei diák, cserkész rajvezető emlékezetébe bevésődött történet. Amikor Teleki Pál a délelőtti préposti beiktatáson megtudta a cserkészekről, hogy ők gödöllőiek, délután meglátogatta őket a Magyarországhoz visszatért Jászó hagyományos sátorozó helyén létesített tóparti táborban, leült közéjük, énekelt, evett velük. „Kedves szolid modora lenyűgöző volt számunkra. Mindenki a közelébe akart jutni, hogy pár szót tudjon váltani vele.” (KRASSAY J. 2009) Miután sürgette a titkára, hogy menni kellene, Teleki elutasította: „*Hagyjon engem nyugodtan, végre egyszer, jól érzem magam itt!*” Teleki inkább a gödöllői cserkészek társaságát választotta, akik között ott volt fiatal cserkészisztiként Fényi Ottó is, a későbbi kormányzó perjel, a gödöllői premontrei gimnázium újjászervezője. A premontrei kanonokrend gödöllői gimnáziumának tanulói között volt a majd évtizedekkel később Teleki külpolitikáját kutató⁴⁶ Czettler Antal is – ahogy diákkorában

---

46 Dr. Czettler Antal író, gödöllői premontrei öregdiák érdeklődése évtizedekkel később is megmaradt a történelmi személyiség iránt, legjelentősebb könyvei (pl. a „*Mi kis élethalál kérdéseink*” című műve) azt vizsgálják, hogy mekkora külpolitikai mozgástere volt hazánknak az 1930-as és az 1940-es évek elején, hogy próbált a tragikus sorsú miniszterelnök lazítani a német függőségen. Czettler Antal műveinek írásában segítségére szolgált édesapja Czettler Jenő professzor számos visszaemlékezése, személyes közlése, akit mint egyetemi tanártársát szoros baráti kapcsolatok fűzték Telekihez. Czettler Antalt felhőborította az országra sütött antiszemita bélyeg, és minden olyan tény, dokumentumot felkutatott, amelyeket a kommunizmus idején évtizedeken keresztül elhallgattak. 2006-ban „*A II. világháború rejtett erővonalai*” címmel megjelent könyvében pedig a világégés fordulópontjait, az angol–amerikai szerepvállalást ismertette. Kutatási eredményeiből előadásokat is tartott, többek között az újjászületett gödöllői premontrei gimnáziumban is. 2016-ban, Teleki halálának 75. ünnepi évfordulójának alkalmával a Premontrei Öregdiákok Egyesületének javaslatát elfogadva a gödöllői Teleki Pál Egyesület a tragikus sorsú tudós, nemzetnevelő, államférfi emlékének ápolásáért dr. Czettler Antal részére posztumusz Teleki Pál Emlékérem kitüntetést adományozott.

osztálytársai becérték: Ciha –, aki számára felejthetetlen élmény maradt Teleki 1939 nyarán tett látogatása a jászói cserkész táborban (CZETTLER A. 2008).

Teleki miután újra miniszterelnök lett, fáradhatatlanul járta az országot. 1939-es határidőnaplójának elemzése alapján Ablonczy Balázs történész megállapítja, hogy kormányfői minőségében is többször tett hivatalos látogatást Gödöllőre, elsősorban Horthy Miklós rezidenciájára. A Várhoz képest itt nyugodtabban tárgyalhattak, folytathattak megbeszéléseket. Amikor Németország hazánkon át akart felvonultatni katonaságot Lengyelország ellen, Teleki autóval Gödöllőre sietett, hogy ismertesse a kormányzónak a német követelést és annak elutasítására biztassa őt (KISS É. 2005). Leggyakrabban természetesen egy-egy jelentősebb politikai eseményt vagy külföldi látogatást követő beszámoló céljából találkoztak, de Horthy számos esetben látta vendégül miniszterelnökét vacsorán is. A gyermekkora óta szenvedélyes vadász Teleki és Horthy informális találkozásai közé tartozott az angol vendégeik körében megszervezett 1939. december 21-i közös gödöllői vadászat is. „Egy-egy részprobléma megbeszélésére Teleki akár napközben is kiautózott a nyaraló államfőhöz Gödöllőre.” (ABLONCZY B. 2004)

Teleki Pál második miniszterelnöksége idején az egyik legfontosabb gödöllői látogatást az 1940-es II. bécsi döntést követő beszámoló jelentette. A döntésről Bécsből hazafelé tartó delegációt⁴⁷ szállító vonatot óriási ünneplés fogadta, ahogy az befutott a fellobogózott magyar állomásokra. Teleki azonban nem mutatkozott az összesereglett tömeg előtt, az üdvözlőbeszédet viszonzását saját maga helyett átengedte külügyminiszterének, a delegációt formailag vezető gr. Csáky Istvánnak. Ebben kétségtelenül szerepet játszott Teleki puritán, szerényszemélyisége, azonban az is, hogy a két világháború közötti időszakban a békés revízióra törekvő földrajztudós, államférfi mély depresszióba zuhant, ugyanis lelke

---

47 Nagyon érdekes szituáció volt, hogy a küldöttséget a külügyminiszter vezette, Teleki Pál, mint kormányfő „csak” mint a delegáció tagja vett részt, a nagyhatalmak (Németország és Olaszország) ugyanis az érdekelt országok (Magyarország és Románia) külügyminisztereit hívták meg.

mélyén katasztrófának⁴⁸ tekintette a nemzetszocialista Németország segítségével végrehajtott döntőbíráskodást (CSICSERY-RÓNAY I. 2000). Egy újabb gödöllői kapcsolódás, ahogy Teleki Kelenföldön leszállt a vonatról, autóba ült, első útja Gödöllőre vezetett, hogy hivatalosan tájékoztassa Horthy Miklóst a fejleményekről. Ennek nyomán az erdélyi bevonulási hadparancs⁴⁹ kormányzó általi kiadására Gödöllőn került sor. Horthy kormányzó – ahogy az egész ország is – nagyon elismerte Teleki tevékenységét. Gödöllőre kérte Teleki Pált, és a Királyi Kastély gyönyörű dísztermében a Szent István-rend Nagykeresztjével⁵⁰ tüntette

---

48 Erdély revíziójában Teleki semmiképp sem akart együttműködni a szovjetekkel, több évtizedes külpolitikai céljaitól, a közhangulattól és a nácibarát politika megerősödésétől való félelemtől vezettetve végül kihasználta a kínálkozó alkalmat, és belement a Romániával szembeni revíziós kampányban a német támogatás megszerzésébe (térképek sokasága, zsidókérdés rendezésének ígérete, gazdasági megállapodások). Riasztotta azonban, hogy ez a fasiszta tengelyhatalmak – egyébként román oldalról felmerült – döntőbíráskodása útján hajtható végre, amelyért egyre inkább sejtette, hogy magas árat (végleges és egyoldalú elkötelezettség) kell majd fizetni. Ezt Teleki egyrészt azért nem tartotta szerencsének, mert ő hazánk függetlenségét megőrizve külső hatalmak közreműködése nélküli önálló akciót szorgalmazott, akár fegyveres konfliktus, háború árán is. Meggyőződéssel vallotta, hogy egy ilyen revízió nem lehet tartós életű, a győztes hatalmak ugyanis érvénytelennek fogják tekinteni a Hitler kezéből kapott területgyarapodást (CZETTLER A. 2008). Félelme, hogyha elveszítjük a háborút, nagy hadisarc mellett vissza kell adnunk ezeket a területeket, sajnos beigazolódott. Másrészt pedig a magyar delegációt meglepte, hogy a döntőbírói hatalmak garantálták Románia új határait, amely ellehetlenítette az Erdély egészére fenntartott magyar revíziós igényt (TILKOVSKY L. 1969).

49 „Honvédek! A Trianoni igazságtalanság egy újabb része jóvátételt nyert, indulunk, hogy újra birtokba vegyük 1000 esztendőss jussunk egy újabb részét. Felszabadulást viszünk, 22 év óta rabbilincsből élő erdélyi magyar testvéreinknek és szereteteket a határainkon belül élő hozzánk hű nemzetiségeknek. Ezt tartásotok szemeitek előtt mikor elindultok Isten és a haza nevében. Előre a Keleti-Kárpátok gerincéig!” Kelt Gödöllőn, 1940. szeptember hó 3. napján, Horthy Miklós

50 Szeptember 21-én a Magyar Távirati Iroda az alábbi, erről szóló levelet tette közzé: „Kedves Teleki gróf! Abból az alkalomból, hogy Kelet-Magyarország és Erdély egy részének a Szent Koronához történő visszatérése befejezést nyert, újból megemlékezve a hazának tett rendkívüli szolgálatairól, Önnek kimagasló érdemeiért, a Szent István rend nagykeresztjét adományozom.” Kelt: Gödöllőn, 1940. szeptember hó 21. napján, Horthy Miklós

ki az Alföld és Erdély egy részének az Anyaországhoz történt visszatérése érdekében tett rendkívüli szolgálataiért. Talán kevésbé közzismert, hogy Gödöllőn, a máriabesnyői Nagyboldogasszony Bazilika 1942-ben festett mennyezetfreskóján látható a Trianonban elszakított területek anyaországhoz visszatérését megörökítő egyetlen emlékkép, Márton Lajos, a „cserkészek festője” alkotása (15. ábra), amelyen az angyalok „felhőként ölelve” védik Magyarország akkori határait (LENCSES GY. 2009).

15. ábra: A Trianonban elszakított területek visszatérését megörökítő freskó a gödöllő–máriabesnyői bazilika mennyezetén

Forrás: JENY LÁSLÓ felvétele

Miután 1941-ben a magyar hadsereg bevonult Muraközbe, Drávaközbe és Bácskába, Teleki Pál nem tudott megalkudni lelkiismeretével, 62 éves korában öngyilkos lett. Korábban többször említette szűk családi körben, hogy a gödöllő–máriabesnyői csendes temető legyen végső nyughelye. A még 1929-ben megírt és „*halálom esetén felbontandó*” üzenettel titkárának, Incze Péternek megőrzésre átadott végrendeletében Teleki titkárától és családjától a nyilvánosság teljes kizárásával a lehető legegyszerűbb temetést kérte, azt, hogy senki ne kísérje a koporsóját. 1931-ben a dzsembori környékének bejárásakor

a máriabesnyői dombon Teleki azt mondta, hogyha meghal, és nem tudják az erdélyi családi birtokon eltemetni, akkor ide temessék, mert ez a hely nagyon hasonlít az otthonira. A kormányzat viszont az annak idején még magánemberként tett rendelkezését stallumára való tekintettel nem vette figyelembe, és ünnepélyes⁵¹ gyászpompával állami szertartás keretében ravatalozták fel a Parlament kupolacsarnokában, majd a búcsúztatás után a Kerepesi úti temetőben (ma Fiumei úti sírkert) temették el. Igaz, csak a legegyszerűbb, legszerényebb egyházi temetést kapta, sírját például Serédi Jusztinián esztergomi érsek, hercegprímás helyett gyóntatója, Witz Béla prelátus, a Bazilika plébánosa, a cserkészmozgalomban közeli munkatársa szentelte be.

Nem sokkal később a temető totális politikai jellegű átformálása során a kommunista hatalom Teleki Pál sírját is a nemkívánatosak listájára tette. Leánya, Teleki Mária hazajött Svájcból, és félve, hogy a diktatúra a sírt eltünteti, Fényi Ottó gödöllői perjelnek elmesélte édesapja végakarátát, amely végül 1947-ben teljesült. Ekkor szűk körben kihantolták a dízsírhelyből, és végrendelete szerint az általa nagyon kedvelt Gödöllőre kerültek földi maradványai. Családja szerzetesrendi segítséggel a legnagyobb titokban helyezte örök nyugalomra a máriabesnyői kapucinus rendház csendes domboldalán fekvő temetőjében. „Az esti sötétség beállta után hozták a koporsókat, és hajnalban volt a temetés. Azok a besnyőiek, akik a kolostor környékén laktak, és hallhatták a rendkívüli eseményt, megilletődötten nyugtázhatták: nem mindennapi esemény ismerősei lettek” (Kiss É. 2005). A templomi halotti anyakönyv 1947. évet is tartalmazó kötetében a temetésről nincsen bejegyzés. A régi temetőben lévő minden hivatkozástól mentes, egyszerű sírról sokáig még a környéken lakók sem tudtak. Még a Salvatore Nővérek egykori rendházában működő gödöllői Török Ignác Gimnáziumba járó diákok is csak a honismereti külön órán tudták meg, hol van az öngyilkosságot elkövetett miniszterelnökünk eltemetve: „*itt, karnyújtásnyira, csak át kell menni a kiserdőn, úgy kétszáz métert*” (SZÁNTAI S. 2003 p. 31.). Nem csak a helyi tanulók, de sokáig még történészi körökben sem hitték el, hogy

---

51 A gyászbeszédet Bárdossy László miniszterelnök, külügyminiszter, Tasnádi Nagy András képviselőházi elnök és Lukács Béla, a kormánypárt elnöke tartották. Cserkészek álltak sorfalat, és százezrek kísérték a halott kormányfőt utolsó útjára. Az egész diplomáciai kar részt vett a temetésen (CZETTLER A. 2008).

Teleki végső nyughelye Gödöllő–Máriabesnyőn található. A sírt sokáig nem volt ajánlott látogatni, akik megtették, félve, egyesével helyezték el a kegyelet virágait vagy az árvalányhaj csokrot. A családi sírban nyugszik gr. Teleki Pál édesanyja és felesége is, majd 2014-ben szintén ide kerültek az USA-ból visszatelepült unokája, a világhírű csimpánzkutató antropológus professzor, Teleki Géza hamvai is (16. ábra). Temetését a család kérésére a Teleki Pál Egyesület elnöksége rendezte.

16. ábra: Teleki Pál és családja máriabesnyői sírja, 2016-ban dédunokája Teleki Adrián (Aidán) tart búcsúbeszédet apja, Teleki Géza hamvainál
Forrás: JENEY LÁSZLÓ felvétele

VI.4. A Teleki-kultusz Gödöllőn és a Teleki Pál Egyesület

Gödöllő városa számos tekintetben kitűnik Teleki emlékének, személyiségének felkarolásában. A többi magyar települést megelőzve rögtön halála után, 1941-ben itt neveztek el utcát Teleki Pálról. A máriabesnyői aluljáró melletti közterület volt az egykori Teleki Pál utca, amely azonban csak viszonylag rövid ideig viselte ezt a nevet. A kommunista hatalomátvételt követően, 1949-ben ugyanis ezt az utcát gyorsan át kellett nevezni Tél utcára – a közterület jelenleg is ezt a nevet viseli.

A rendszerváltoztatással elérkezett az idő arra, hogy a Gödöllőhöz erősen kötődő, és örök álmát 1947 óta a máriabesnyői temetőben alvó tudós államférfiről eloszlassák a szocialista korszak rágalomként rárakott, addigi egyoldalúan negatív, előítéletes képet, és ahelyett történelmi jelentőségének valós értékelésével végre méltó helyet kapjon a társadalmi közgondolkodásban és a magyar történelemben. Ez a szándék ösztönözte

VI. Teleki Pál életének gödöllői kapcsolatai és életművének gondozója: a Teleki Pál Egyesület

olyan egyesület megalakításának gondolatát, amely mindenki számára hozzáférhetővé teszi Teleki munkásságát és élete példáját, ápolja gödöllői kultuszát, emlékhelyeit. E cél érdekében Bálványosiné dr. Gelencsér Katalin egyetemi docens, gimnáziumi tanár Kiss Éva történelem szakos tanárnővel és Kecskés József művelődési központ igazgatóval együtt kimunkálta a Teleki Pál Egyesület alapszabály-tervezetét, majd felkereste Teleki egykori tanítványait, tisztelőit. A kezdeményezéshez azonnal csatlakozott Halászné Váradi Ildikó tanárnő, a Magyar Leány Cserkész Szövetség Gödöllőn élő elnöke, akinek cserkészkapcsolatai révén országosan is ismertté vált a gondolat (BÁLVÁNYOSINÉ GELENCSÉR K. 2010). A gödöllői civil szervezet hivatalosan 1990. november 1-én, az államférfi születésének 111. évfordulóján alakult meg Teleki Pál Egyesület néven. Az alakuló ülés résztvevői dr. Mészáros István Kossuth-díjas ny. professzort elnöknek és Bálványosiné dr. Gelencsér Katalint titkárnak választotta. A több mint százfős gödöllői civil szervezet alapító vezetése fiatalítási szándékkal 10 év után kérte a felmentését, s adta át az elnöki tisztelet dr. Fábri Mihálynak, a titkári feladatokat pedig Bárdy Péternek.

Az egyre erősödő, növekvő létszámú, 2016-ban immáron 25 éves gödöllői Teleki Pál Egyesület több mint 300 fős lelkes, érdeklődő tagsággal rendelkezik, sokoldalú, színes programjával erősít, energiáját az egykori államférfi iránti szeretet, tisztelet megnyilvánulására fordítja. Az egyesület célkitűzéseinek megfelelően civil szervezetként törekszik Teleki Pál életének, tudományos (földrajzi, néprajzi, szociográfiai, közigazgatási, pedagógiai, politológiai) és társadalomszervezői életművének megismerésére, alkotásainak, munkásságának tudományos igényű elemzésére, tárgyi és szellemi örökségének feltérképezésére, közismertté tételére, emlékének ápolására. Ennek érdekében a szervezet felkutatja, szervezi, összefogja azokat a személyiségeket, akik képesek és hajlandók Teleki Pál biográfiájának, tudományos, közéleti pályaképének, helyi emlékezeti anyagának teljessé tétele érdekében tevékenykedni. Az egyesület segítő együttműködést kér azoktól a tudományos kutatóktól, intézményektől, szakmai és társadalmi szervezetektől, amelyek Teleki Pál tevékenységével foglalkoznak, az általa kezdett szellemi munkát folytatják, őrzik, gondozzák.

A Teleki Pál Emlékév országos rendezvénysorozatának kiemelkedő eseménye volt az 1991. április 3-án a tragikus sorsú miniszterelnök halálának az 50. évfordulója alkalmából a máriabesnyői

kapucinus kolostor és kegytemplom udvarán összegyűlt hatalmas tömeg előtt tartott megemlékezés, amelynek szervezésében, lebonyolításában az újonnan megalakult Teleki Pál Egyesület vezetői, tagjai tevékenyen részt vettek. Ekkor egy megtisztelő és ritka pillanatnak adhatott otthont a város. Az egyesület meghívására Magyarország három legnagyobb közjogi méltósága, az államfő, a kormányfő és az országgyűlés elnöke együttesen jelentek meg egy eseményen. Göncz Árpád, Antall József és Szabad György Gödöllőn tett látogatást, amellyel először kapott nagy nyilvánosságot Teleki Pál máriabesnyői sírja. Az emlékmisét követően Antall József miniszterelnökünk nagyhatású beszédet tartott (17. ábra). Azt mondta, hogy a temetőink, halottaink sorsa hasonló az élők sorsával. Történelmünk folyamán nemcsak nemzetünk, hanem nagy halottaink is szétszóródnak a világban, ezért nemcsak egy nemzeti panteonunk, nemzeti sírkertünk van. Minden olyan temető, amelyben a magyar nemzet nagyjai nyugszanak, a nagy nemzeti sírkert, panteon része. Ő deklarálta, hogy Teleki sírhelye révén a máriabesnyői temető is része a nagy nemzeti sírkertnek, panteonnak, és ez kötelességet ró Gödöllő városára.

17. ábra: Antall József tart beszédet Gödöllő–Máriabesnyőn Teleki Pál halálának 50. évfordulóján, 1991-ben

Forrás: KRESZ ALBERT felvétele

A Teleki Pál Egyesület igyekszik is megfelelni ennek a kötelezettségének, önzetlen segítők nagyon sok társadalmi

munkájával, adományával, közreműködésével, önkormányzati támogatással törekszik valóban a nemzeti sírkert méltó részévé tenni Teleki Pál gödöllő–máriabesnyői síremlékét. Az egyesület alapszabályában kötelezte el magát a máriabesnyői Teleki-sír rendszeres gondozása mellett, amelyet röviddel a megalakulása után rendbe hozott. Teleki Pál emléktábláján a cserkészetre utaló lilium mellett a következő felirat olvasható: *„Dolgozott a cserkészletért és életét adta a magyar nép becsületéért”*. Az egyszerű fakereszt mellett mindig találhatunk koszorút, friss virágot, nemzetiszínű szalagot és árvalányhaját. A hazáért mindhalálig való rendíthetetlen hűség e kiemelkedő, példamutató személyiségnek sírja napjainkban már nemcsak Teleki hűséges cserkészeinek, hanem az egész bel- és külföldi igaz magyarság egyik új zarándokhelye (MÉSZÁROS I. 1993).

A Gödöllő kiemelten látogatott helyszínévé vált sír környezetével együtt évről évre szépül, könnyen megtalálható, táblák segítenek az eligazodásban. A sírt és zöld környezetét a gödöllői városüzemeltetésért felelős Vüzi Nonprofit Kft. munkatársai gondozzák. A sírnál és Teleki Pál egyéb gödöllői emlékhelyein a szervezet évfordulós rendezvényeit évről évre lelkiismeretesen előkészítő munkájáért 2008-ban a Vüzi nevében Jeney László, műszaki igazgatóhelyettes és Kisák Péter parkfenntartási részlegvezető átvehette a „Teleki Pál Emlékérem” kitüntetést, amelyet az egyesület 2001-ben az államférfi halálának 60. évfordulója alkalmából alapított. Az emléklakett Varga Zoltán Zsolt szobrászművész alkotása, mely mártírsorsú miniszterelnökünk emlékének odaadó ápolásáért és a Teleki Pál Egyesületnek nyújtott sokoldalú segítségért adományozható. 2011-ben, Teleki halálának 70. és 2013-ban a dzsembori 80. évfordulójára a szervezet kezdeményezésére a síremlék, a rajta lévő feliratok felújításra kerültek, a sír környezete fokozatosan szilárd térburkolatot kapott, új padokat helyeztek el. A kivitelezést Varga Árpád, kőfaragó mester, a máriabesnyői temető kezelője, gödöllői önkormányzati képviselő minőségi színvonalon végezte el. A Teleki Pál sírjánál lévő feszületet Vámos Sándor, gödöllői asztalosmester évi rendszerességgel szakszerűen karbantartja. Az egyesület kurátoraként Pribeli László, agrármérnököt, ny. vállalati

igazgatót, környékbeli lakost kérte fel a Teleki-sírral kapcsolatos feladatok elvégzésére, koordinálására.

Nem sokkal a rendszerváltoztatást követően Gödöllőn az elsők között lett újra olyan közterület, amely az elhunyt miniszterelnök nevét vette fel, de az 1949-ben átnevezett egykori Teleki Pál utcától eltérő helyen. 1991-ben a Teleki Pál Egyesület kérésére a város képviselőtestülete ugyanis elfogadta, hogy az egykori Iskola teret kereszteljük át Gróf Teleki Pál térre. Ezen a szépen rendbe hozott téren a szervezet kezdeményezésére a megemlékezés és a tragikus sorsú miniszterelnök iránt megnyilvánuló tiszteletadás kifejezéséként a szintén Varga Árpád és munkatársai által készített és ajándékozott feliratozott emlékoszlopot (tumbát) helyeztek el, melynek avatási ünnepségén Sinkovics Imre színművész, cserkésztsízt idézett Telekitől és dr. Gémesi György Gödöllő város polgármestere mondott beszédet.

2001-ben, az államférfi halála 60. évfordulóján a Gróf Teleki Pál téren, az emlékoszlop helyén 2001-ben Gödöllőn állították fel a Teleki Pálról készített első magyarországi köztéri szobrot. A bronzból készült mellszobor Varga Zoltán Zsolt gödöllői alkotóművész önzetlen felajánlásával jött létre, melynek talapzatán az alábbi felirat szerepel: *„Becsületünk előbbre való a jólétünkénél”*. A Teleki Pál Egyesület jól előkészített, szép szoboravató ünnepségén igen jelentős számú közönség jelent meg.

2004-ben Gödöllő neve felmerült Teleki egész alakos Rieger Tibor szobrászművész által készített bronzszobrának elhelyezésére is. Miután a Fővárosi Közgyűlés 2004-ben elutasította a szobor felállítását, több felajánlás is érkezett, hogy szívesen fogadnák a szobrot. Egyikük volt Esztergály Előd, a Teleki Pál Emlékbizottság tagja, aki Gödöllőn a máriabesnyői lakópark egy nagy telkét ajánlotta a szobor helye számára. (Ezt a szobrot végül Balatonbogláron állították fel.)

A gödöllői Teleki-szobor történetének szomorú eseménye történt 2007-ben, amikor bűnözők egy éjszaka ellopták a talapzatáról a bronzból készült értékes műalkotást, később összetörve egy hulladéktelepen találták meg, darabjai ma a Gödöllői Városi Múzeumban tekinthetők meg. A szobor alkotója átmenetileg egy, az eredetihez megtévesztésig hasonló műanyagszobrot készített

és helyezett el a megmaradt talapzaton. A gödöllői Teleki Pál Egyesület és Kis Antal, a körzet önkormányzati képviselője, egyesület tagja, a Teleki-szobor és a tér rendben tartásáért felelős kurátora elhatározták, hogy az újjáöntéshez megszervezik az anyagi támogatás előteremtését. A képviselőtestület és a Teleki Pál Egyesület a bronzszobor újra elhelyezése érdekében kifejtett munkája és a közadakozás eredményeként 2009-ben az államférfi születésének 130. évfordulóján eredeti helyére került vissza az újjáöntött bronzszobor, amely Hernádi Zsolt bronzöntő és Varga Zoltán Zsolt színvonalas munkája. Dr. Gémesi György, Gödöllő város polgármestere aktívan közreműködött a színesfémek átvételének és kereskedelmének jelentős törvényi szigorításában, hogy a jövőben hasonló ne ismétlődhessen meg (KRASSAY L. 2009).

Aki ellátogat a Teleki Pál térre, láthatja, hogy az elmúlt években nagyon sokat szépült ez a gödöllői közterület. A Vüsi Nonprofit Kft. munkatársai évek óta rendszeresen gondozzák a tér zöldfelületeit mindig méltó környezetet biztosítván Teleki Pál születési évfordulóin megrendezett megemlékezéshez. A szobor és tágabb környezete esztétikusabbá tételéhez évről évre hozzájárul a Teleki Pál Egyesület városszépítő program keretében végzett munkája is (18. ábra). Kis Antal szervezésében az egyesület lelkes önkéntesei a Teleki-szobor környéki zöldterület kitararításával, közadakozásból vásárolt növények ültetésével, a környező padok, buszmegálló lefestésével évről évre rendbe teszik a Gróf Teleki Pál teret (CSATÓ S-NÉ 2013). Ugyancsak Kis Antal kezdeményezésére 2016-ban a tér új járdaburkolatot kapott. A munkálatot Teleki Pál iránt érzett tiszteletből, teljesen önzetlenül, társadalmi munkában Szabó Ernő ügyvezető igazgató felajánlásában a gödöllői Geotipp Kft. munkatársai végezték. Az új járdalapokat a Vüsi biztosította, a lerakásukhoz szükséges anyagokat a kivitelező ajánlotta fel. A mai Gróf Teleki Pál tér egyik szegletében Teleki Pál második miniszterelnöksége idején, 1939-ben Bögözy Vilmos kapucinus plébános által áldozatos hívek közadakozásból állíttatott Királytelepi kereszt az azóta eltelt évtizedek alatt megkopott. A kissé elhanyagolt fészületet 2016-ban Varga Zoltán Zsolt restaurálási munkájának köszönhetően újra

felújított állapotban látható. A Vüsi Nonprofit Kft. munkatársai és a Teleki Pál Egyesület jó szándékú és lelkes tagjai önzetlen munkával a kereszt környezetét rendbe tették.

18. ábra: Teleki Pál első magyarországi köztéri szobrát környezetével együtt rendszeresen gondoznak a Teleki Pál Egyesület önkéntesei

Forrás: JENEY L. felvétele

Teleki Pál halálának évfordulóján (április 3. körül) az egyesület minden évben hagyományosan megemlékezést tart Máriabesnyőn, a Kapucinus rendház temetőjében lévő sír mellett. Az államférfi születésének évfordulóin (november 1. környékén) pedig a Gróf Teleki Pál téren az egykori államférfi szobra előtt szervez a szervezet megemlékezést. Ezeken kívül az egyesület meghatározott rendszerességgel tart Teleki Pál tevékenységét elemző olyan összejöveleket, tudományos emlékülést, amelyen a névadó egykori munkatársait, tevékenységének folytatóit, kutatóit látta vendégül: Ablonczy Balázst, Alföldi Lajost, Antall Józsefet, Gunda Bélát, Kapronczay Károlyt, Katona Tamást, Kőrösi Máriát, Kubassek Jánost, Mészáros Istvánt, Popovics Bélát, Rónai Andrást, Szakály Sándort, Székely Andrást vagy Tilkovszky Lórántot.

A Teleki Pál Egyesület törekszik az egykori államférfi életének Gödöllőhöz kötődő eseményeinek, a településhez fűződő kapcsolatainak, a róla alkotott személyiségkép helyi emlékezetben őrzött objektumainak felkutatására, gondozására, bemutatására. Az egyesület alapszabályában deklarált célkitűzései közé tartozik Teleki Pál cserkészneveléssel kapcsolatos tevékenységének, gondolatainak összegyűjtése, szellemi közkinccsá tétele. 1993-ban a frissen életre keltett Teleki Pál Egyesület tevékenyen segítette az 1933-as gödöllői dzsembori 60. évfordulója alkalmából megrendezett ünnep eseményeit. Az egyesület a Jamboree Emléktábor és a keretében Gödöllő művelődési központjában megrendezett cserkészkiállítás mellett a cserkészlet jelentőségéről tudományos konferenciát szervezett Gödöllőn, a hazai cserkészlet fővárosában⁵². A 2013-as Múzeumok Éjszakája keretében dr. Fábri Mihály egyesületi elnök és Lencsés Barna elnökségi tag vezetésével Teleki Pál és Gödöllő kapcsolata címen kerekasztal beszélgetést folytatott a gödöllői Királyi váróban. A Teleki Pál Egyesület is részt vett az ugyanebben az évben a dzsembori 80. évfordulója alkalmából szintén a Királyi váróban megrendezett konferencián. A konferencia keretében az egyesület elnöke Teleki Pál sírjánál köszöntötte a konferencia keretében odalátogató és koszorúzó mintegy 90 résztvevőt, köztük Mádl Dalmát egykori köztársasági elnökünk feleségét.

Az 1933-as gödöllői dzsembori fehér szarvasán keresztül a cserkészmotívum is megjelenik a Teleki Pál Egyesület szimbólumában (19. ábra), amely méltó emléket állít a tragikus sorsú miniszterelnöknek, földrajztudósnak és főcserkésznek. Az

---

52 Gödöllő városa egyre inkább a magyarországi cserkészlet legfontosabb központjává válik. 2003-ban A csodaszarvas jamboree-ja címmel nyílt kiállítás a Gödöllői Városi Múzeumban. 2009-ben ide költözött a Magyar Cserkészszövetség Gyűjteményének tárgyi anyaga. A múzeum állandó kiállításaként, külön teremben megnyílt a cserkészkiállítás, mely életképekben, tárgyakban, fotókban a legteljesebb módon mutatja be a magyarországi cserkészlet történetét, a gödöllői cserkésztalálkozókat, az 1933-as Dzsembori és az 1939-es Pax Ting dokumentumait. A cserkészgyűjtemény könyvtári és országos védettségű levéltári anyaga pedig a Gödöllői Városi Könyvtár és Információs Központba került, mely nemcsak a kutatóknak, de a cserkészlet története iránt érdeklődőknek is rendelkezésére áll.

emblémát Hidasi Zsófia iparművész terve alapján dr. Baji Gál Árpád, az egyesület elnökségi tagja készítette el.

19. ábra: A Teleki Pál Egyesület címerének hármasszimbolikája. Teleki Pál
- (1) földrajztudós mivoltára a kék földgömb, a kék bolygó,
  - (2) államférfiként ellátott feladatára a barna Magyarország térkép (sötétebb barna színárnyalattal a 1938–1940 közötti Teleki Pál államférfiúi, politikai erőfeszítéseinek is köszönhetően Magyarországhoz visszatért országrészek, világos barna a Trianon utáni terület),
  - (3) főcserkési, nemzet- és ifjúságnevelő tevékenységére és Gödöllővel való kapcsolatára pedig a gödöllői fehér csodaszarvas utal.

2013-ban a Teleki Pál Egyesület felavatta zászlóját, amely Baráth Béla munkája. A zászló jobb oldalán, nemzeti színű szalagon Teleki Pál aranybetűvel írt örökérvényű szavai olvashatók: „A szeretet a közösség összetartója”.

Az egyesület vezetősége fontos feladatnak tartotta, hogy az egykori miniszterelnök, tudós, főcserkész tevékenységét méltató művekről bibliográfiát készítsen, illetve aktuális, kiadatlan írásaiból,

gondolataiból szöveggyűjteményeket szerkesszen sokak számára elérhetővé téve a korábbi években hozzáférhetetlen írásokat. Ezt szolgálják a szervezet publikációs törekvései, melynek keretében Teleki Pál két munkáját jelentette meg „*Merjünk magyarok lenni*” (Máday Béla 1943-as összeállítása alapján, 1991) és „*Az igazi tisztviselő*” (Körösi Mária gondozásában Gémesi György előszavával, 1994) címmel, ezek a kiadványok gondolatait, előadásait gyűjtötték össze. A tagság, érdeklődők, iskolák, könyvtárak és egyéb egyesületek széles körében terjesztett mindkét kötet iránt továbbra is fennálló kereslet kielégítésére a Teleki Pál Egyesület a két kötetet időközben „*Becsületünk előbbrevaló jólétünknel*” (2004) címmel egy újabb könyvbe szerkesztve jelentette meg. A „*Teleki Pál nemzetnevelő programja*” (Mészáros István neveléstörténész munkája, 1993) Teleki Pál pedagógiai elgondolásait, tevékenységét mutatja be és méltatja. A szintén az egyesület gondozásában megjelent „*Teleki Pál emlékezete*” (2005) című könyv a Teleki Pál születésének 125. évfordulójára Budapesten megrendezett tudományos konferencia előadásait, illetve születésének és halálának évfordulói alkalmából Gödöllőn elhangzott emlékbeszédeket tartalmazza. Ezeken felül a Teleki Pál Egyesület 2009-től rendszeren évkönyvet ad ki, 2013-tól már színes borítóval. Az évkönyvek írásban és képekben adnak hírt az egyesület életének eseményeiről, éves tevékenységéről, valamint Teleki Pál munkásságával kapcsolatos tanulmányokat, visszaemlékezéseket, képeket tartalmazza.

A Teleki Pál Egyesület törekszik arra, hogy a tények, alkotások és összefüggések birtokában bemutassa a Teleki-család történetét, kiemelkedő személyiségeinek alkotásait, közgondolkodást formáló hatóerőit, jelentőségét a magyar társadalom és a magyar művelődés történetében. Ennek szellemében a szervezet kapcsolatot épít és együttműködést kezdeményez a nagyhírű Teleki-család tagjaival. Teleki Pál unokája, a Magyarországra visszaköltözött Teleki Géza családjával többször is részt vett az egyesület gödöllői rendezvényein, Teleki Pál születésének és halálának évfordulóin tartott megemlékezéseken. A 2012-es egyesületi közgyűlésen tartotta meg egyetlen magyarországi előadását életéről kutatásairól, amelynek különlegességét növelte, hogy nagyon személyes családi szemszögből szólt nagyapja, Teleki Pál értékeiről is (TELEKI G.

2012; BAJI GÁL Á. 2015). A 2013-as közgyűlésen Teleki Géza családja átadta Teleki Pál családi ereklyeként sokszor viszontagságos körülmények között őrzött összezsukható cserkészágyát a Gödöllői Városi Múzeum számára.

A Teleki Pál Egyesület célkitűzései közé tartozik a Trianonban elszakított országrészek földrajzi szépségeinek, magyar történelmi, irodalmi nevezetességeinek, értékeinek megismerése, a nemzeti együvé tartozás eszmeiségének képviselése, erősítése, a magyar kulturális intézmények támogatása és a tehetséges gyermekek tanulmányainak elősegítése is. E cél elérése érdekében az egyesület rendszeresen szervez tanulmányutakat a Kárpát-medence magyar lakta településeinek történelmi emlékhelyeihez és helytörténeti szervezeteihez. A Teleki Pál Egyesület negyed évszázados fennállása eddig több mint negyven tanulmányutat szervezett (az egy napostól a hatnaposig), és eljutott valamennyi külhoni magyar területre összesen 2050 résztvevővel. Az utak során a találkozás a szervezet tagjait fogadó, a magyarságuk, szülőföldjük iránt példaértékűen hűséges, kiváló személyiségekkel kölcsönösen hitet és erőt sugárzott. A fentiekén túl a Teleki Pál Egyesület alapszabálya további tevékenységeket is rögzít:

- ⊕ Teleki Pál életének összegyűjtött dokumentumairól emlékkiállítás rendezni.
- ⊕ Pályázatokkal, s egyéb felhívásokkal a Teleki Pálról alkotott képet bemutatni és a közösség számára ismertté tenni.
- ⊕ Kapcsolatot építeni és azt gondozni azon egyesületekkel, intézményekkel, amelyek Teleki Pál emlékét ápolják, megkeresni ezen települések helytörténeti szervezeteit.

Az évkönyvek és egyéb kötetek megjelentetése, illetve az egyesület egyéb céljai és feladatai megvalósításához kéri, keresi állami, társadalmi, tudományos, polgári szervezetek, egyházak, gazdasági egységek, alapítványok támogatását. A Teleki Pál Egyesület kiadásainak finanszírozása fedezéséhez jelentős hozzájárulást jelent a Gödöllő Város Önkormányzatától kapott anyagi segítség, a tagdíjbevételek, a támogatók személyi jövedelemadójából az 1 százalék felajánlása, valamint a szervezetnek nyújtott egyéb pénzbeli támogatás és adomány (FÁBRI M. 2004).

VI.5. Összefoglalás

A leírtakból látható, hogy Gödöllő nem csupán kedves, hanem egyúttal igen fontos helyszínként is szerepelt gr. Teleki Pál életében. Nem véletlen, hogy itt van az egykori államférfi végső nyughelye, amely Antall József szavaival élve valóban kötelességet ró a gödöllői utókorra.

A Gödöllőn kialakult Teleki-kultusz igazolja, hogy a település és Teleki közötti jó viszony kölcsönös. A gödöllői székhelyű Teleki Pál Egyesület immár több mint negyed évszázada elhivatott az egykori miniszterelnök, földrajztudós, főcserkész szellemiségének méltó ápolásában.

VI.6. Irodalomjegyzék

- ABLONCZY B. 2004: A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál határidőnaplójának elemzésére. – Korall (17): pp. 193–207.
- ABLONCZY B. 2005: Teleki Pál. – Budapest: Osiris Kiadó 547 p.
- ABLONCZY B. 2008: Teleki Pál és Bethlen István, a jövő politikusai. – História 30 (9): 99. 38–39.
- ASZTALOS I. – HORVÁTH L. 1989: Gödöllő, a Rákos és a Galga mente. – DUNATOURS, Pest Megyei Idegenforgalmi Hivatal
- BAJI GÁL Á. 2015: Dr. Teleki Géza munkásságát bemutató emléktábla leleplezése a Fővárosi Állat- és Növénykertben. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. pp. 45–47.
- BÁLVÁNYOSINÉ GELENCSÉR K. 2005: „Aki megért és megértet, egy magyar megéltet”. – In. RICZEL E. (szerk.): Teleki Pál emlékezete. – Gödöllő: Teleki Pál Egyesület pp. 122–127.
- BÁLVÁNYOSINÉ GELENCSÉR K. 2010: A gödöllői Teleki Pál Egyesület megalakulásának története. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. pp. 4–10.
- BOKODY J. 2013: A gödöllői cserkészszobrok története. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. pp. 39–45.
- CSATÓ S-NÉ 2013: Városszépítő nap a Gróf Teleki Pál téren. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. p. 61.

- CSICSERY-RÓRAY I. 2000: Teleki Pál. – Csillagos órák – sorsfordító magyarok II. – Budapest: Occidental Press
- CSIRPÁK L. 2004: Teleki Európáról. – Budapest: Kairosz Kiadó 169 p.
- CZETTLER A. 2008: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. – Budapest: Kairosz Kiadó 345 p.
- FÁBRI M. 2004: Előszó. – Teleki Pál Egyesület: Becsületünk előbbrevaló jólétünknel. – Gödöllő: Teleki Pál Egyesület 124 p.
- FRISNYÁK S. 2015: A Gödöllői-dombság történeti földrajza. – Nyíregyháza – Szerencs: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Katolikus Gimnázium
- HELTAI M. – HELTAI M. G. 1975: A Rákosparti város története. – In. DÉKÁN A. (szerk.): Gödöllő. – Budapest: Zrínyi
- FELMÉRY GY. (szerk.) 1989: Gödöllő. – Budapest: Magyar Távírási Iroda 102 p.
- KISS É. 2005: A máriabesnyői dombok nyugalma. – In. RICZEL E. (szerk.): Teleki Pál emlékezete. – Gödöllő: Teleki Pál Egyesület pp. 109–112.
- KRASSAY J. 2009: Cserkészélményeim. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. pp. 65–66.
- KRASSAY L. 2009: Teleki Pál bronzszobrának újra elhelyezése. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. pp. 79–82.
- LENCSES GY. 2009: Teleki Pál emlékére. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. pp. 4–9.
- MÉSZÁROS I. 1993: Teleki Pál nemzetnevelői programja. – Gödöllő: Teleki Pál Egyesület 80 p.
- SZÁNTAI S. 2003: Völgyek ölén a város. – Budapest: Krúdy Gyula Irodalmi Kör 120 p.
- TELEKI G. 2012: A csimpánzok életének, viselkedésének terepi vizsgálata a tanzániai Gombe nemzeti parkban. – Gödöllői Teleki Pál Egyesület Évkönyve. pp. 22–34.
- TILKOVSKY L. 1969.: Teleki Pál. Legenda és valóság. – Budapest: Kossuth Könyvkiadó 190 p.

VII. A Teleki-tanszék szellemiségének hordozója: a Teleki-könyvtár

SZÓNYI ÉVA⁵³

A Budapesti Corvinus Egyetem Egyetemi Könyvtárának Történeti Kutatókönyvtárában őrizzük azt az egyetlen polcfolyóméternyi, a pusztulástól a dokumentumok restaurálásával megmentett, mégis felbecsülhetetlen tudományos értékkel bíró gyűjteményt, amely a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Gazdaságföldrajz Tanszék könyvtárából fennmaradt. Az 1920-tól működő Közgazdaságtudományi Karon gr. Teleki Pál (1879–1941) szervezett tanszéket a gazdaságföldrajz oktatására, markánsan új irányt adva a diszciplínának a Királyi Tudományegyetemen az addig elsősorban történeti földrajzi felfogáshoz képest. A Teleki-tanszék szerepének jelentősége a földrajztudományoktatása és kutatása területén megkérdőjelezhetetlen, tanítványainak sora írta meg felfedezéseit, tudományos publikációit a Teleki professzorsága idején kapott munícióval. Teleki Pál tehetséges tanítványaiból iskolát szervezett maga köré (Rónai András (1906–1991), Kéz Andor (1891–1968) voltak sokak között hálás tanítványai, nála doktorált az ifjabb Fellner Frigyes is). Tanszéki könyvtárát saját, pribékfalvi kastélyának könyvtári gyűjteményéből alapozta meg, amelyet azután számos, Telekinek dedikált kötet gyarapított.

VII.1. A Pribékfalvi Könyvtár

A Pribékfalvi Könyvtárat Kádár László (1908–1989) – aki maga is Cholnoky Jenő (1870–1950) és Teleki Pál tanítványa volt, s a Közgazdasági Karon 1930-ban doktorált természetföldrajzból, majd a Karon habilitálva, még évekig dolgozott Teleki tanszékén – 1942-ben már maga is egyetemi tanárként egykori mentoráról írott nekrológiájában így mutatta be: „(Teleki Pál) *A földrajzi gondolat történetét a*

---

53 Kutatókönyvtár vezető, Történeti Kutatókönyvtár, Budapesti Corvinus Egyetem, eva.szonyi@uni-corvinus.hu

világháború csataterein írta meg, a harc szünete alatt. Segédeszközök tehát nem állottak rendelkezésére és munkája mégis részletekbe menő alaposítással világítja minden egyes korszak társadalmának és tudományos világának földrajzi ismeretét és gondolkozásmódját, az ókortól egészen a XX. század elejéig. Ezt a munkát csak olyan széles körű irodalmi ismerettel és olvasottsággal bíró tudós írhatta meg, amilyen Teleki Pál volt. Otthonában, Pribékfalván hatalmas könyvtárat gyűjtött össze a legkorszerűbb munkákból. Nem a gyűjtő szenvedélye vezette, mert – mint gyakran mondotta – „nem gyűjtött semmit, könyvet sem, hanem azért vette a könyvet, hogy elolvassa”. És hogy könyvtárának minden darabját ismerte, azt bizonyítják a könyvekben található aláhúzások, kiemelések, amivel a neki tetsző részeket megjelölte, valamint a széljegyzetek, amikkel a művet kiegészítette, vagy amikkel nem tetszését, vagy rosszallását juttatta kifejezésre. Ezek a széljegyzetek igen értékesek voltak nekünk, tanítványainak, mert a Pribékfalvi könyvtár lett később annak az értékes könyvtárnak az alapja, amit Teleki Pál egyetemi intézetében megteremtett, nem kis mértékben saját adományaival.” (KÁDÁR L. 1942 pp. 5–13.) A Teleki-kastély könyvtáráról Ablonczy Balázs Teleki-monográfiájában – némi történelmi távlatból – már pontosabb adatokat is tartalmaz: „Pribékfalván háromezer-kétszáz kötetes könyvtárat birtokoltak, amelynek kötetait Teleki Pál gimnazista éveinek nyarain (a Teleki család a nyarakat töltötte Pribékfalván, míg télen rendszeresen Budapesten éltek) rendszerezte és katalogizálta, az 1890-es években szorgalmasan használta is.” (ABLONCZY B. 2005 p. 42.) Az olvasás és szellemi feltöltődés mellett, már csak a földrajzi felfedezések iránti vonzalom is utazásokra, vadászattal fűszerezett kutatóutakra indította a fiatal Telekit, aki 1907-ben az afrikai kontinens feltérképezése során számos trófeát is gyűjtött. (A Pribékfalvi Kastély lépcsőházában pedig annak a vízilónak a kipreparált feje vicsorgott a látogatókra, amelyet a Nílus mentén lőtt.⁵⁴)

Trianon után „a Pribékfalvi birtoktestből a román földreform, Teleki minden, brit és francia diplomáciai képviseletnél bejelentett tiltakozása ellenére csupán 50 hold parkot és 16 hold szántóföldet

---

54 Ablonczy Balázs idézi Ioan Botez Pribékfalva nyugdíjas állatorvosának szíves közlését 2001-ből (ABLONCZY B. 2005 p. 72.).

hagyott meg. (Teleki, Bethlen Istvánnal együtt azon birtokosok közé tartozott, akinek kártalanításáért az úgynevezett optáns-pörben a magyar állam nyolc évig húzódó nemzetközi jogvitába keveredett Romániával.) Bethlen Istvánnal ellentétben Teleki azonban 1922-től rendszeresen hazatért Kővárvidékre, s a nyári hónapokban jó néhány hetet eltöltött ott (...) A kastély a birtokában maradt és a nyári hónapokban ott töltött hetek jelentették az igazi kikapcsolódást. Festett a parkban, fényképezett, lovagolt teniszezett, olvasott. ...” (ABLONCZY B. 2005 pp. 355–356.) Gyakran járt vadászni a környéken lakó birtokosokkal, egy-egy ünnepi alkalomhoz befogatott a négylovas kocsiba (20. ábra). Szívesen vadászott Magyarországon is, bár az egyetem őszi tanévkezdetére éppen a szarvasbőgés idejére esett, így nem érezte szükségét, hogy vadászterületet béreljen, de az ilyen jellegű meghívásoknak is készséggel eleget tett.

20. ábra: A pribékfalvi Teleki-kastély homlokzata

A Pribékfalvi Kastélyt⁵⁵ a második világháború után, az utóbbi évtizedekben alaposan kirabolták és feldúlták (21. ábra). E képek láttán kétség sem maradhatott a felől, hogy gr. Teleki Pál pribékfalvi könyvtárából csak azok a kötetek maradhattak meg,

⁵⁵ A Teleki-család otthonául szolgáló Pribékfalvi Kastély valószínűleg a XVIII. század elején épült (ABLONCZY B. 2005 p. 32.)

amelyeket oktatási szándékkal, az 1920-as években magával hozott a Gazdaságföldrajz Tanszék könyvtárába.

21. ábra: A pribékfalvi Teleki-kastély lepusztított belseje

Ily módon a Teleki-könyvtár három gyűjteményegységből tevődik össze: azon pribékfalvi pecsétetes kötetekből, amelyekben Teleki Pál szerző, illetve possessor; a Teleki-tanszék hallgatóitól mentoruknak hálával ajánlott műveiből; és Teleki Pál tudományos működéséből, szakmai–közéleti tevékenységeiből adódó kapcsolatai során, neki dedikált könyvekből.

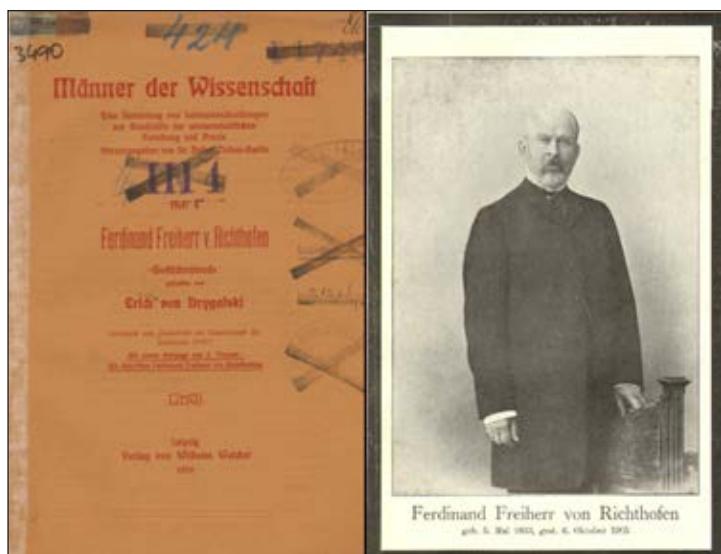
VII.2. A Teleki-könyvtár possessor pecséttel ellátott könyvei

A Teleki-könyvtár legkorábbi kiadású kötetei közül maradt ránk az a felfedezések korának történetéről szóló kötet, amelyet Oscar Peschel (1826–1875), a Lipcsei Egyetem földrajztanára adott ki 1859-ben (PESCHEL, O. 1859). A Kína-kutató Max von Brandt (1835–1920) azon két kötete is pribékfalvi pecsétet visel (22. ábra), amelyek a Távol-Kelet felé irányították a fiatal Telekit, főként az egyik, amely szép térképet is tartalmaz (BRANDT, M. A. S. VON 1899).

22. ábra: Teleki Pál pribékfalvi könyveit jelölő pecsét

Szintúgy a Távol-Kelet irányába hívogat a Mandzsúriát bemutató, oroszból németre fordított útirajz (ULLRICH, R. 1904). A XX. század első éveiben megjelent kötetek között került a Pribékfalvi Könyvtárba egy szép kötet Ferdinand von Richthofen (1833–1905) összegyűjtött munkáiból (23. ábra).

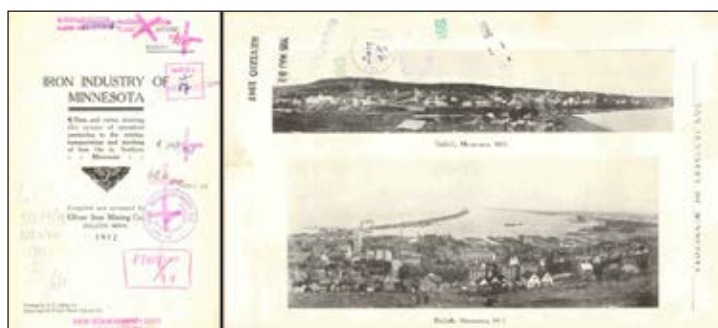
23. ábra: Részletek a Teleki-könyvtár Richthofen kötetéből

Németországban Richthofent a modern geomorfológia megteremtőjének tartják, földrajztudós, geológus, térképész és földrajzi felfedező⁵⁶ volt, és ő dolgozta ki a XIX. század végén a földrajzkutatások módszerét – amelyet Magyarországon Lóczy Lajos (1849–1920) nevéhez köthetünk. Lóczy a Budapesti Tudományegyetem Földrajzi Tanszékének vezetője, majd 1904–1905-ben a Kar dékánja, Telekinek mentora, kollégája és atyai jó barátja is volt egy személyben⁵⁷. Teleki egyetemi tanulmányai kezdetén megismerkedett Lóczyval, aki legendás személyiség volt már akkor a földrajzi körökben (noha nem végzett egyetemi tanulmányokat földrajzból, a zürichi egyetemen szerzett mérnöki diplomát) (ABLONCZY B. 2005 p. 50.), fiatal korában részt vett Széchenyi Béla (1837–1918) ázsiai expedíciójában. A Lóczy-

56 Richthofentől származik Selymeút elnevezés, és távol-keleti felfedezései nyomán nevezték el róla a Nan-san keleti vonulatát Richthofen-hegységnek (ma Csinling-san a neve.)

57 Teleki Pál életrajzához az egyik legtöbb adalékot szolgáltató kútfő éppen a Lóczy Lajossal folytatott levelezés (lásd Magyar Természettudományi Múzeum – Tudománytörténeti Gyűjtemény: Lóczy-hagyaték).

tanszék nyitott volt minden irányzat felé, s egyik legnagyobb vállalkozása a tanszéki irányítással szerkesztett, monumentális, többkötetes Balaton-monográfia, amelynek kötetei 1890–1920 között jelentek meg. Teleki Pál nemcsak órákra járt az egyetem Földrajz Tanszékére, hanem mentorának adjunktusa, Cholnoky Jenő (1870–1950) személyében igaz barátot is talált. A nagypresztízű Magyar Földrajzi Társaság⁵⁸ elnöke 1904–1914 között – a Hunfalvy-elnökséget követő rövidebb időszak után – ismét Lóczy Lajos volt. A Társaság súlyát jelezte, hogy amikor az Amerikai Földrajzi Társaság alapításának *hatvanadik* évfordulója ünnepségeire a Magyar Földrajzi Társaságot is meghívták, Lóczy elnökletével Cholnokyt és Telekit javasolták a magyar földrajztudomány képviselőjére. Az amerikai utazásnak komoly, többrendbeli szakmai hozadéka volt Teleki pályáján, így számos amerikai kötet is került a Teleki-könyvtárba (24. ábra).

24. ábra: Részletek a Teleki-könyvtár egyik amerikai kötetéből

VII.3. Teleki Pál gazdaságföldrajzi elméleti munkái

Teleki Pál első publikációi a Magyar Földrajzi Társaság által kiadott Földrajzi Közleményekben láttak napvilágot: így a Nemzeti Múzeum muzeális térképeinek bemutatása (TELEKI

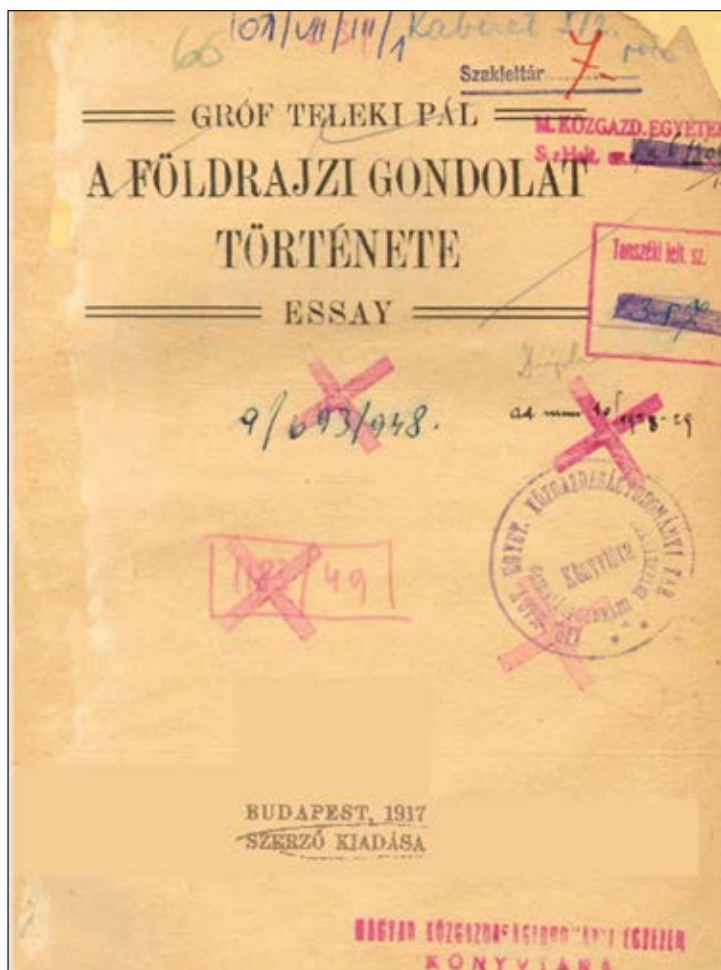
58 A Magyar Földrajzi Társaságot 1872-ben alapították, első elnöke Hunfalvy János (1820–1888) volt, számos nemzetközi együttműködés részeseként jegyezték, már fennállásának első évtizedeiben is!

P. 1906), valamint a Japán felfedezését leíró munkájának egyes fejezetei (amelyeket Pribécfalváról küldött el Cholnokynak, aki átolvasta és sajtó alá rendezte az egyes oldalakat)⁵⁹. A Tudományegyetemen a magántanári habilitáció íratlan feltétele egy önálló kötet megjelentetése volt, így Lóczy Lajos ugyancsak sürgette a Japán felfedezését tárgyaló könyv megjelentetését. Teleki a Földrajzi Társaság rendezvényein már előadott részleteket a Japán-kutatás anyagából, így külföldről is egyre érdeklődtek a munka iránt, amely hosszas előkészületek után 1909-ben jelent meg (TELEKI P. 1909). A *Japán szigetek kartográfiájáért*, amelynek hazai fogadtatása, csakúgy, mint a német változat nemzetközi visszhangja elismerő volt, a párizsi Földrajzi Társaság kartográfiai díjjal tüntette ki 1911-ben Telekit (ABLONCZY B. 2005 pp. 73–74.).

Teleki Pál emblematikus, nagy műve azonban *A földrajzi gondolat története* (TELEKI P. 1917) címet viselte (25. ábra).

---

59 Magyar Földrajzi Múzeum Archívuma. Cholnoky-hagyaték, 1. doboz, 1907-es levelek, Teleki Pál levele Cholnokynak, Pribécfalva, 1907. október. 3.

25. ábra: Teleki Földrajzi gondolat története című művének kezdőoldala

VII.4. A Teleki-tanítványok hálája

„Tanárnak elsőrangú volt, előadónak azonban roppant gyenge. Sokszor elkalandozott, elég monoton hangon beszélt, és megvolt az a rossz szokása, hogy az előadásra szabott idő leteltével is folytatta fejtegetéseit.” (HUSZÁR T. 1983) Akiket viszont megfogott a sok térképpel, vetített képpel, rajzzal illusztrált, néha adomák kíséretében elmondott és aktuálpolitikával átszótt előadás, azok

elszánt hívei lettek⁶⁰. Teleki Pál oktatói eredményességének tanúbizonyságát azok a szócikkek adják a Földrajzi Lexikonban, amelyek a Teleki-tanítványok életútját ismertetik, azok a kötetek a könyvtárak katalógusaiban, amelyeket a Teleki-tanítványok írtak és azok az oktatók, akik Teleki példáját valósították meg oktatói, földrajztanszék-szervezői munkájukban⁶¹. A Teleki-könyvtár kötetei között pontos lenyomatát találjuk a Teleki-tanszék máig tartó hatásának.

Teleki Pál elitnevelő programjának a Közgazdasági Kar mellett fontos pillére volt még az Eötvös Collegium. A báró Eötvös József Collegiumot 1895-ben alapította báró Wlassics Gyula (1852–1937) kultuszminiszterként báró Eötvös József (1813–1871), ama nagyhírű kultuszminiszter emlékére, aki két ízben is betöltötte hivatalát⁶². Az Eötvös Collegium ideája azonban a jóval rövidebb ideig (1894-ben hét hónapig) kultuszminiszterként működő báró Eötvös Loránd (1848–1919) nevéhez kötődött, aki több ízben járt Párizsban és módjában állott a párizsi Ecole Normale Supérieure működésének tanulmányozása. Jó tapasztalatai alapján Wlassics Gyulával közösen szervezték a bentlakásos középiskolai tanárképzőt, amely enyhítheti az egyetemi képzés kínzó hiányosságait⁶³. Az első világháború végéig az Eötvös

---

60 Ablonczy Balázs 2000-ben jegyezte le ifj. dr. Erődy-Harrach Béla szíves szóbeli közléseit (ABLONCZY B. 2005 p. 362.).

61 Kádár László 1945-ben vette át a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének vezetését és az 1954/1955. tanévben a Debreceni Egyetem rektora volt. 1952-ben megalakult a második földrajzi tanszék, amely Kéz Andor vezetésével nevében is a leíró földrajz művelését tűzte ki céljául, a Kádár-féle tanszék pedig elsősorban az általános földrajzi kutatásokra összpontosított (lásd bővebben Debreceni Egyetemi Könyvtár – Kézirattár: Kádár László hagyatéka).

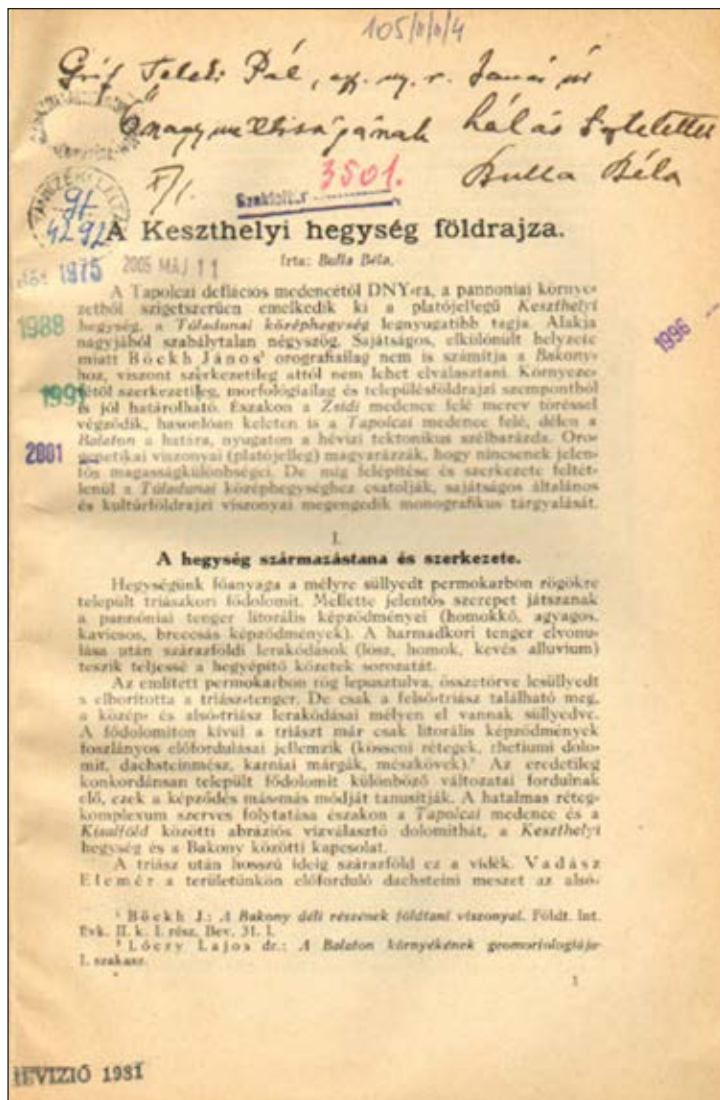
62 Báró Eötvös József 1848-ban a Batthyány-kormány vallás- és közoktatás-minisztere, majd 1867–1971 között az Andrássy-kormány kultuszminisztereként reformálta meg a magyar közoktatást, nevéhez fűződik az 1868. évi XXXVIII. tc., amely bevezette a népiskolát, a tankötelezettséget, a szegény gyermekek tandíjmentességét és megszüntette az egyház iskola-alapító egyeduralmát.

63 A kollégisták között már a századfordulón megjelent az a tudós- és írónemzedék, amely a magyar szellemi élet irányítója lett: Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Horváth János, Laczkó Géza, Eckhardt Sándor vagy Gerevich Tibor a magyar tudománytörténet kiemelkedő alakjaivá emelkedtek. (Az intézmény első évtizedének történetét lásd KOSÁRY D. 1989)

Collegium diákjának lenni biztos ajánló levél volt az egyetemi tanulmányok megkezdéséhez. Ugyanakkor az ellenforradalom első éveiben megváltoztak a feltételek e tekintetben is, már Eötvös Loránd (aki 1919-ben hunyt el) sem védhette tovább az intézményt. Haller István (1980–1964) vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920 októberében ideiglenesen Teleki Pált kérte fel az Eötvös Collegium kuratóriumának vezetésére, amelyet akkor (miniszterelnökként is) szívesen vállalt, és – kérte ugyan, hogy „csak a legfontosabb személyi vagy szervezeti ügyekre vonatkozó beadványokat kívánom láttamozni” – szerepe súlyosabb lett, mint óhajtotta (ABLONCZY B. 2005 p. 284.). Teleki a későbbiekben különféle módon volt kapcsolatban a Collegium vezetésével, de mindvégig szívügyeként kezelte a bentlakók sorsát, álláshoz, ösztöndíjhoz juttatva őket.

Bulla Béla (1906–1962) volt az egyik első azon tanítványok közül, aki a budapesti Eötvös Collegium tagjaként végezte a földrajz–történelem szakot, Eötvös-kollégistaként küldte el 1928-ban első írását (*26. ábra*) Telekinek dedikálva (BULLA B. 1928). 1929-től a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Földrajzi Intézetében kezdett el dolgozni Cholnoky Jenő tanársegédjeként, majd adjunktusaként. Közben egy évig Berlinben is tanult. 1936-ban már magántanár, majd 1941-től nyilvános rendes tanár lett, egyben kinevezték az egyetem Földrajzi Intézete igazgatójává.

26. ábra: Bulla Béla Keszthelyi-hegység földrajzáról írt írásának kezdőoldala

Végh Jenő (1904–1989) azok közé tartozott, akiknek Teleki a karrierjében is segített (27. ábra), így kerülhetett konzuli szolgálatra előbb Lengyelországba, majd Hollandiába.

27. ábra: Vég Jenő egyik Telekinek dedikált kötetének kezdőoldalai

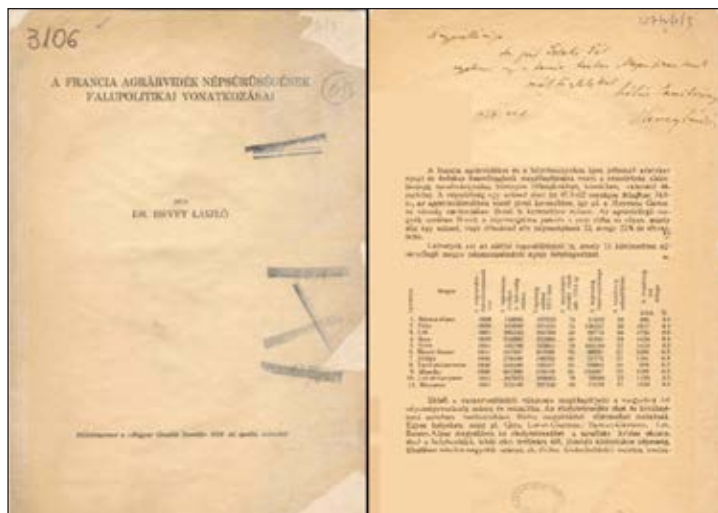
Telekinél doktorált az ifj. Fellner Frigyes (1908–1940) is, akinek apja Fellner Frigyes (1871–1945) volt 1921-ig a dékán a Közgazdasági Karon, majd az 1922/1923. tanévben ismét helyettesítette – kórházi ápolása idején – Telekit. Így jó kollegiális kapcsolatuk segítette a nagy utazó és külföldi egyetemeket látogató ifjabb Fellnert⁶⁴ (28. ábra) ahhoz, hogy a Közgazdasági Karon Telekit kérhesse fel konzulensének.

⁶⁴ Az ifjabb Fellner Frigyes nagyreményű pályájának összegzését, tragikusan rövid szakmai működésének közgazdasági jelentőségét már csak a róla írott nekrológból ismerhetjük meg (SURÁNYI-UNGER T. 1940 pp. 633–636):.

28. ábra: Ifjabb Fellner Frigyes Távol-Keletről szóló kötetének kezdőoldalai

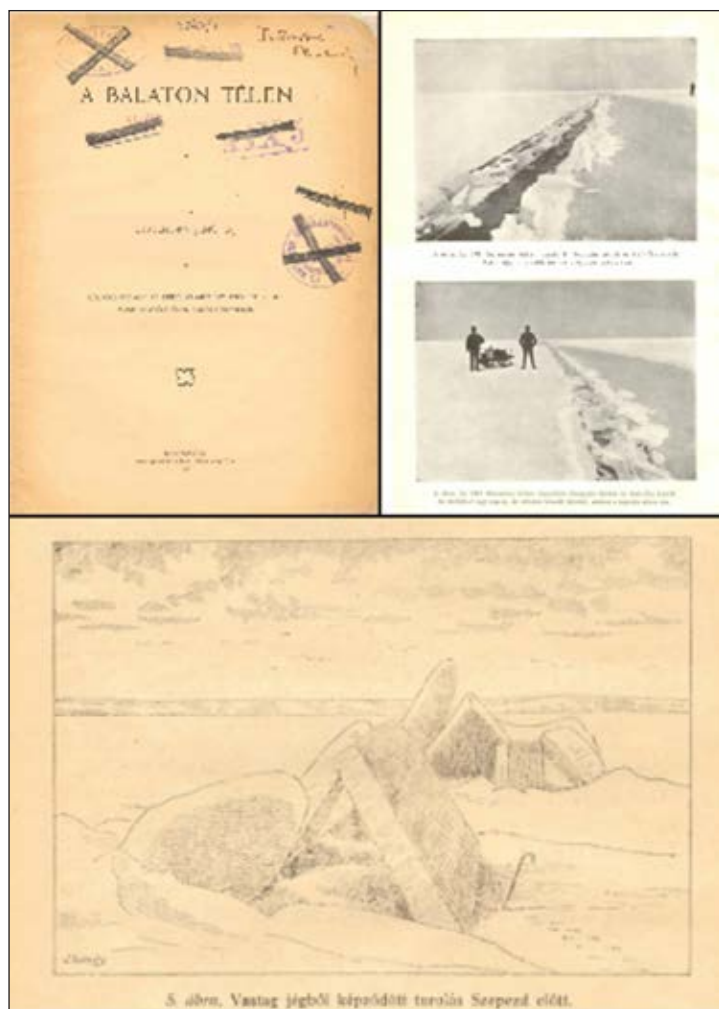
Hévey László (1902–1953) egyetemi tanulmányait Budapesten és Lille-ben végezte, majd a Közgazdasági Karon doktorált. Ott találkozott Telekivel, és így lehetett fizetéstelen tanársegéd a Tanszéken. Franciaországi tanulmányai során tanulmányozta az agrárvidék és faluviszonyok kapcsolatát, amely Telekinek is szívügye volt, így segítette hozzá, hogy 1931-ben Brüsszelben, Antwerpenben és Lille-ben egyetemi ösztöndíjasként tanulmányozhassa a francia ajkú vidék településföldrajzi viszonyait. 1936-tól a Műegyetem Mezőgazdasági–közigazgatástani Intézetében kapott fizetéstelen tanársegédi állást, abban az évben jelent meg a Magyar gazdák szemléjének áprilisi számában *A francia agrárvidék népsűrűségének falupolitikai vonatkozásai* című tanulmánya (29. ábra), amelynek különlenyomatát dedikálta Telekinek „hálás tanítványa”-ként.

29. ábra: Hévey László Telekinek dedikált különlenyomatának kezdőoldalai

VII.5. Kollégák Magyarországon

Cholnoky Jenő a Műegyetemen végzett vízépítési szakon és filozófiai doktorátust szerzett. 1894-ben vette maga mellé Lóczy Lajos a Tudományegyetem Földrajz Tanszékére, s az ő ajánlására kapott szerény ösztöndíjat Kína tanulmányozására 1896-ban. Kínából hazatérve lépett elő adjunktussá a Tudományegyetemen, majd 1905-től Kolozsvárott kapott a Kolozsvári Tudományegyetemen rendes tanári kinevezést, és rábízta a Földrajz Tanszék vezetését. A Balaton hidrológiájával három kötetben is foglalkozott, mindegyik bekerült a Lóczy-tanszék grandiózus vállalkozásába, a Balaton-monográfia kötetei közé. Ezek egyikét küldte el friss barátságuk megpecsételésére (30. ábra), „Tisztelettel Cholnoky” (CHOLNOKY J. 1907) szignóval a borítótábla jobb felső sarkában.

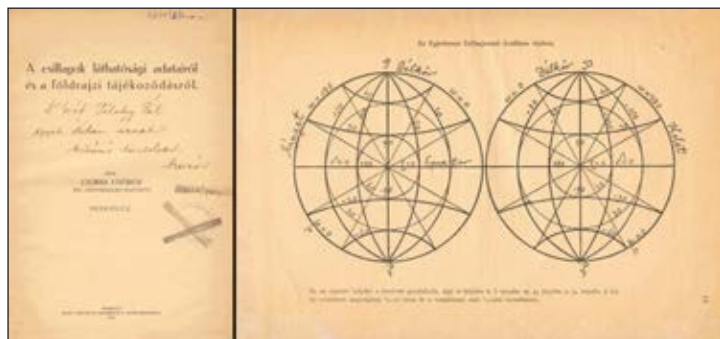

30. ábra: Részletek a Balaton-monográfia szignózott Cholnoky-kötetéből

Csorba György (1869–1945) egyetemi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen végezte. 1892-ben szerzett tanári oklevelet fizikából és matematikából.

Tudományos munkásságát magasabb fórumokon is elismerték. Fontos lépés volt a radar ősenek feltalálása, ez azonban szabadalmilag védett, de a gyakorlatban el nem terjesztett műszer maradt. „A Csorba-féle rádiós helymeghatározó készülék

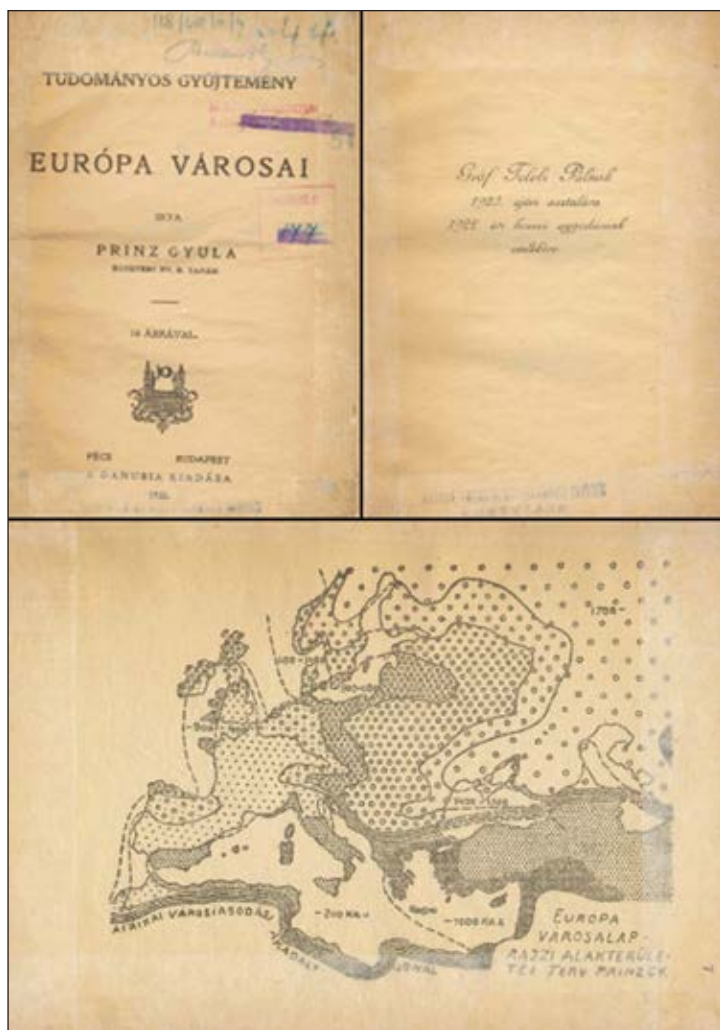
tudományos alapjai” címmel 1922. november 23-án mutatta be kutatásait a Magyar Földrajzi Társaság előtt, 1923-ban fogadta a Földrajzi Társaság alapító tagjául. Ez alkalomból küldte el Telekinek dedikálva (31. ábra) az előző évben megjelent kötetét (CSORBA GY. 1922).

31. ábra: Részletek Csorba György Telekinek dedikált kötetéből

Prinz Gyula (1882–1973) szoros szakmai kapcsolatban állott Teleki Pállal a tudományegyetemi Földrajz Tanszéken éppúgy, mint a Földrajzi Társaságban, ahol hosszas tagsága idején elnök, titkár is volt. 1906-ban Almásy György (1867–1933) expedíciójában vett részt Közép-Ázsiában. A kutatóúton tanulmányozta és feltérképezte a Tien-san-hegység vonulatait, s a magashegységek geomorfológiájának kialakulásával kapcsolatban több vitatott kérdésre adott máig érvényes válaszokat. Az egyik vonulatnak ő adta a Lóczy-hegy nevet, egy másik sziklacsúcsot pedig Cholnokyról nevezett el. „Gróf Teleki Pálnak 1923. újévi asztalára, 1922. évi hosszú aggodásunk emlékére” dedikálta (32. ábra) kötetét (PRINCZ GY. 1923) az 1922-ben végig élt kórházi és otthoni betegségek emlékére.

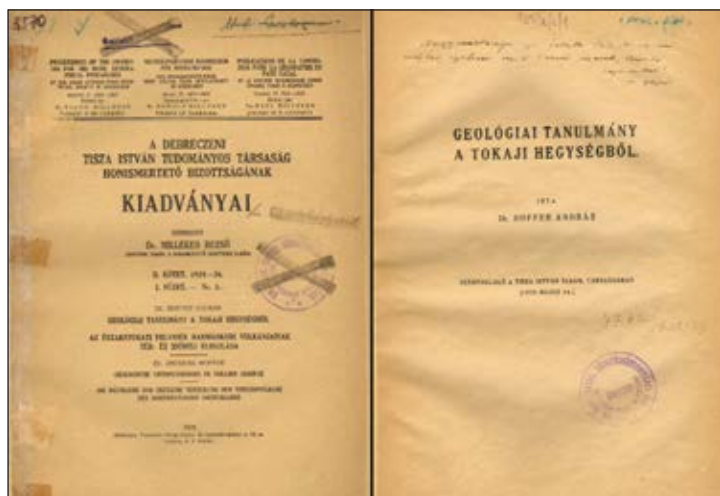

32. ábra: Részletek Princz Gyula Telekinek dedikált Európa városai c. kötetéből

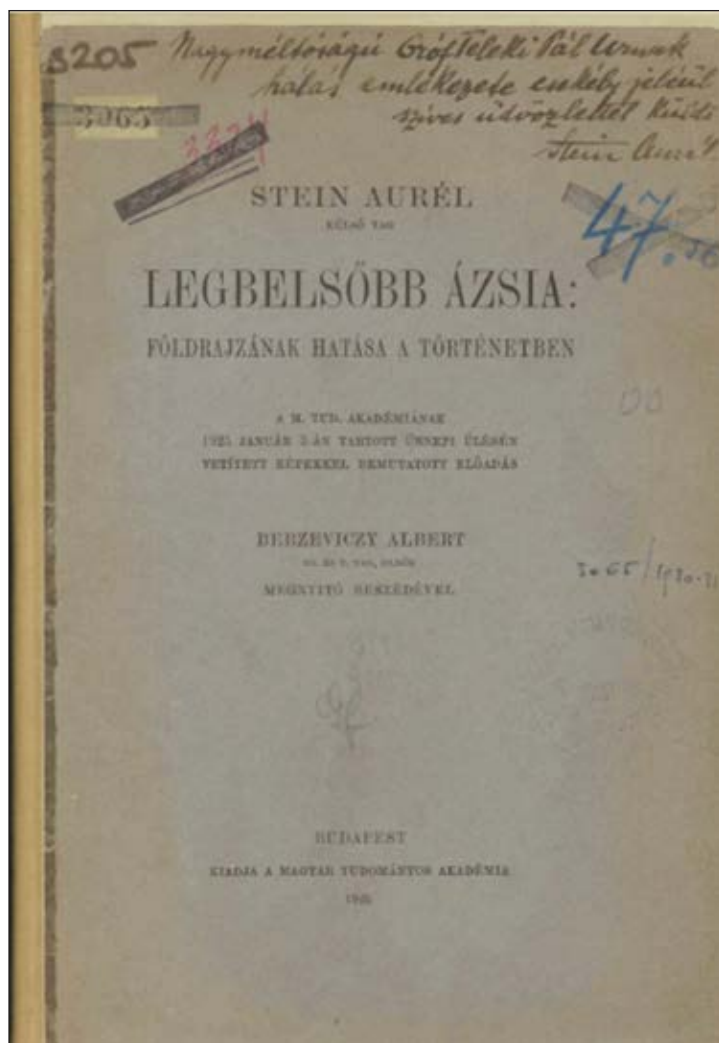
Hoffer András (1884–1946) a Szerencsi-dombság és Magyarország északkeleti részén, közvetlenül a Tokaji-hegység délnyugati határán található, alacsony, lágy dombokból álló terület első hiteles kutatója volt. Elsősorban vulkanológiai, közettani szempontból foglalkozott a területtel, és kutatási eredményeit több tanulmányban, illetve egy monográfiában (HOFFER A. 1928) is közzétette (33. ábra), amelyet „Nagyméltóságú gr. Teleki Pál ny.

miniszter, egyetemi ny. r. tanár úrnak, kiváló tisztelettel: a szerző” dedikált:

33. ábra: Hoffer András Tokaji-hegységről szóló tanulmányának kezdőoldalai

Stein Aurél (1862–1943), a világhírű keletkutató, 1900. és 1931. között négy nagy jelentőségű expedíciót vezetett Belső-Ázsiába. 1923-ban kapta meg a párizsi Földrajzi Társaság Jomard-díjai közül a nagydíjat. 1895-től tiszteleti tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, ahol 1925-ben ünnepi ülésen mutatták be legújabb expedíciójáról készült képeit. Az eseményről ünnepi kiadvány készült (34. ábra), amelyet Telekinek dedikált (STEIN A. 1925).

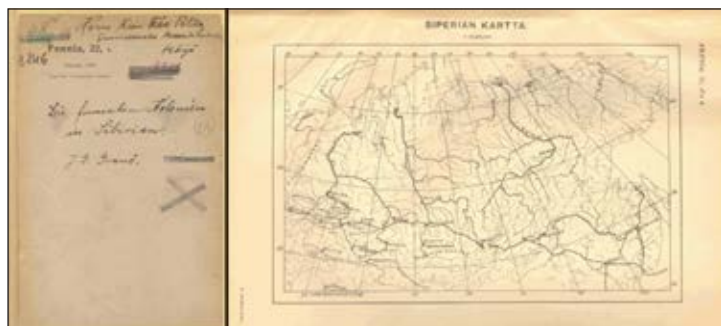

34. ábra: Stein Aurél Telekinek dedikált ünnepi kiadványának kezdőoldala

VII.6. Kollégák nemzetközi földrajzi társaságokból

A fiatal Teleki Pál jogi tanulmányai végeztével, 1904. július–augusztusában skandináv túrán vett részt, eljutott egészen az Északi-fokig. Ez a kirándulás érlelte meg benne az elhatározást, hogy

külföldre megy földrajzi tanulmányokat folytatni (ABLONCZY B. p. 61.). Az expedíció egyik fő érdekessége volt a találkozás Johannes Gabriel Granö (1882–1956) földrajztudóssal, a Helsinki Egyetem professzorával, akinek édesapja korábban a szibériai finn kolónia lelkésze volt. Így kerülhetett a Teleki-könyvtárba (35. ábra) a Nyugat-Szibéria geomorfológiai leírásáról szóló kis kötet (GRANÖ, J. G. 1905).

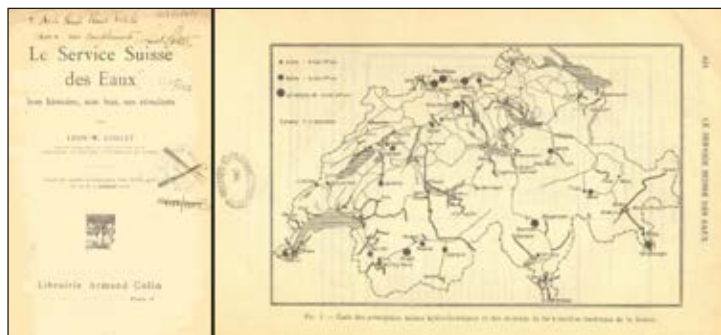

35. ábra: Részletek Johannes Gabriel Granö Teleki-könyvtárban lévő kötetéből

1905 decemberében Teleki Pál kéthónapos kutatóutat tervezett Bécs, Velence, Firenze, Róma, Párizs és München levéltáraiban és könyvtáraiban való kutakodásra. Végül némileg módosított útvonalon, Bécsen és Trieszten keresztül Párizsba ment, és a Bibliothèque Nationale-ban, valamint a tengerészeti Térképtárban kutatott régi mappák után, szorgalmasan másolta pauszpapírra és fotóztatta az eléje került ritkaságokat. Térképeket és régi könyveket vásárolt, esténként pedig színházba járt, vagy ismerősökkel találkozott⁶⁵. Jó viszonyba került néhány francia földrajzossal, például Henri Cordier-val és Gabriel Marcellel, a nemzeti könyvtár térképtárának vezetőjével (ABLONCZY B. 2005 p. 68.). Az ott szerzett kapcsolatokat hasznosította később Genfben, amikor megismerkedett Leon William Collet (1880–1957) francia paleontológus–geográfus–térképésszel, aki 1906–1910 között docens, majd 1918–1944-ig már professzorként

65 Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, Paris, 1906. március 22. (idézi: ABLONCZY B. 2005 p. 68.).

működött a Genfi Egyetemen. Genfbe való visszatérésének idején megjelent kötetét (36. ábra) küldte el Telekinek (COLLET, L. W. 1918).

36. ábra: Részletek Leon William Collet Telekinek küldött kötetéből

A földrajztudós Teleki Pál elkülönítése politikai szerepvállalásától talán a nemzetközi szakmai kapcsolatok tanulmányozása során a legnehezebb. Bizonyos azonban, hogy az első, 1905 után megtett nyugat-európai körút során, a Berlini Egyetem körében megismert geográfusokat tisztán szakmai kapcsolataiként tekinthetjük. Alfred Rühl (1882–1935), a Berlini Egyetem geográfus professzora atyai jóbarátként vezette be a kártya rejtelmébe, és „Herzlichen Grüss von Bridgenossen” ajánlással küldte el kötetét (RÜHL, A. 1912). Albert Herrmann (1886–1945) német térképész, aki 1923-ban habilitált a Berlini Egyetemen talán a Teleki-könyvtár legszebb kötetét küldte el Telekinek dedikálva, a középkor hajnalán született, legrégebbi, perzsa „világatlasz” korabeli ábrázolását (HERMANN, A. 1935).

37. ábra: Részletek Albert Herrmann Telekinek dedikált szép kötetéből

VII.7. Irodalomjegyzék

- ABLONCZY B. 2005: Teleki Pál. – Budapest: Osiris Kiadó 547 p.
- BRANDT, M. A. S. VON 1899: Industrielle und Eisenbahn-Unternehmungen in China: Mit einer Kartenskizze der Besitzverhältnisse und Interessensphären, sowie der konzessionierten und projektierten Eisenbahnen in Ostasien – Berlin: Reimer
- BULLA B. 1928: A keszthelyi hegység földrajza. – Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- COLLET, L. W. 1918: Le Service Suisse des Eaux: Son histoire, son but, ses résultats. – Paris: Colin
- CHOLNOKY J. 1907: A Balaton télen. – Kolozsvár: Stief Jenő és társa Könyvsajtója
- CSORBA GY. 1922: A csillagok láthatósági adatairól és a földrajzi tájékozódásról. – Miskolc: Klein, Ludvig és Szelényi R.-T. Könyvnyomdája
- GRANÖ, J. G. 1905: Siperian suomalaiset siirtolat. Helsingfors: – Sällskapet för Finlands geografi
- HERMANN, A. 1935: Die älteste türkische Weltkarte, 1076. n. Chr. – Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography 1 (1):
- HOFFER A. 1928: Geológiai tanulmány a Tokaji hegységről. – Debrecen: Tiszántúli Lapkiadó Vállalat

- HUSZÁR T. 1983: Beszélgetések. – Budapest: Magvető
- KÁDÁR L. 1942: A geográfus Teleki Pál. – Földrajzi zsebkönyv 1942. – pp. 5–13.
- KOSÁRY D. 1989: Az Eötvös Collegium történetéből – Az első évtizedek: 1895–1927. – In. NAGY J. Zs. – SZÍJJÁRTÓ I. (szerk.): Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből. Eötvös Füzetek ; X. – Budapest: Eötvös József Kollégium
- PESCHEL, O. 1859: Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen. – Stuttgart: Cotta
- PRINCZ GY. 1923: Európa városai. 14 ábrával. – Pécs – Budapest: Danúbia
- RÜHL, A. 1912: Die geographischen Ursachen der italienischen Auswanderung. – Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin
- STEIN A. 1925: Legbelsőbb Ázsia, földrajzának hatása a történetben. – Budapest: MTA
- SURÁNYI-UNGER T. 1940: Dr. ifj. Fellner Frigyes (1908–1940). – Közgazdasági Szemle pp. 633–636:
- TELEKI P. 1906: A XV. és XVI. századok kartográfiájának egy-egy emléke a Nemzeti Múzeumban. – Földrajzi közlemények 35 (7): pp. 280–287.
- TELEKI P. 1909: Atlasz a Japáni szigetek cartographiájának történetéhez. – Budapest: Kilián Frigyes és utóda
- TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története. Essay. – Budapest: a szerző kiadása. Kilián Frigyes és utóda
- ULLRICH, R. 1904: Die Mandschurei. nach dem vom Russischen Großen Generalstabe herausgegebenen „Material zur Geographie Asiens“. – Berlin: Siegismund

A BCE Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Központ, illetve jogelődje gondozásában eddig megjelent kötetek

